

Univerzita Karlova v Praze

Filozofická fakulta

Ústav českého jazyka a teorie komunikace

Diplomová práce

Martin Beneš

Epistemologické limity vybraných přístupů k jazyku

Epistemologic Limits of Selected Approaches to Language

Praha 2009

vedoucí práce: prof. PhDr. Alena Macurová, CSc.

„Prohlašuji, že jsem tuto diplomovou práci vypracoval samostatně a výhradně s použitím citovaných pramenů, literatury a dalších odborných zdrojů.“

Praha 27. dubna 2009

podpis:

Anotace a klíčová slova:

Epistemologické limity vybraných přístupů k jazyku

Cílem práce je pokus komentovat a kriticky zhodnotit epistemologii vybraných přístupů k jazyku: historickosrovnávací jazykovědy 19. století, evropského strukturalismu (Saussure, Hjelmslev, Pražská škola), generativismu, parolových lingvistických disciplín a textové lingvistiky, kognitivních lingvistických disciplín. Konkrétním cílem je komentovat epistemologické limity těchto vybraných směrů, a to s ohledem na dvě základní skutečnosti. Zaprvé – s ohledem na fakt, že jednotlivé směry si z celku předmětné oblasti lingvistiky (uchopené v této práci vzhledem k jejím účelům jako specificky strukturovaný komunikační model) definují za svůj předmět pouze dílčí části z celku této oblasti. A zadruhé – práce bude zkoumat, v jakém vztahu jsou tyto jednotlivé přístupy k závažnému tvrzení filosofa vědy T. S. Kuhna (1997, s. 203), který v knize *Struktura vědeckých revolucí* říká, že „neexistuje způsob rekonstrukce výroků jako ‚skutečně jsou‘, který by byl nezávislý na teorii.“ Tzn. zda tvrzení založená na epistemologii jednotlivých přístupů popisují objektivní realitu, nebo zda jde v jejich případě jen o popis jejich vlastních teoretických konstruktů.

Klíčová slova: hranice předmětné oblasti, perspektivismus, epistemologický limit, historickosrovnávací jazykověda, strukturalismus, komunikačně-pragmatický obrat, generativismus, kognitivní lingvistika.

Epistemologic Limits of Selected Approaches to Language

The aim of this text is to comment and critically evaluate the epistemology of selected approaches to language: namely European structuralism (Saussure, Hjelmslev, Prague School), generative grammar, the linguistics of *la parole* and text linguistics and cognitive approaches to language. In particular, the aim is to comment epistemological limits of these approaches with regards to the two basic facts. Firstly, with regard to the fact that what these approaches define as their object field is in fact only a partial section of the whole subject field of linguistics (looked upon through the purposes of this work as a specifically structured communication model). Secondly, this text will investigate the relations between these approaches and an important claim of the philosopher of science T. S. Kuhn. Kuhn in his widely known book *The Structure of Scientific Revolutions* says: „There is, I think, no theory-independent way to reconstruct phrases like ‚really there‘.“ (Kuhn, 1970, p. 206). That means whether claims based on epistemology of particular approaches describe objective reality or only give us a description of their own theoretical constructs.

Key words: border of the subject field, perspectivism, epistemologic limit, historical linguistics, structuralism, interactive turn, generative grammar, cognitive linguistics.

Obsah:

Anotace a klíčová slova	3
Obsah	4
<u>A – Úvod</u>	6
0. Východiska	6
1. Hranice jednotlivých přístupů a komunikační model	8
1.1 Předmětná oblast lingvistiky jako problematika spjatá se všemi aspekty komunikace	8
1.2 Strukturace modelu	9
1.3 Hranice jednotlivých přístupů	11
2. Perspektivismus T. S. Kuhna	13
2.1 Realismus a antirealismus	13
2.2 Demonstrace perspektivismu	15
2.3 Důsledky pro vědecké poznání	17
<u>B – Poznámky k jednotlivým přístupům</u>	20
3. Tzv. předvědecká fáze lingvistiky?	20
4. Historickosrovnávací jazykověda	22
5. Strukturalistické směry v lingvistice	25
5.1 Ferdinand de Saussure a Kurs obecné lingvistiky	25
5.1.1 Nové pojetí jazykového znaku	26
5.1.2 Jazyk jako systém vztahů mezi znaky	27
5.1.3 Jazykový systém jako předmět lingvistiky	29
5.1.4 Saussurův odkaz	30
5.2 Glosematika. Louis Hjelmslev	35
5.3 Pražský lingvistický kroužek	39
5.4 Shrnutí	47
6. Parolové disciplíny a komunikačně-pragmatický obrat	51
7. Generativismus	56
7.1 Hranice předmětné oblasti generativní gramatiky	56
7.2 Cesta k rozdílu mezi <i>langue</i> a kompetencí. Rekonstrukce cesty k zájmu o vnitřní kontext	57

7.3 Kritéria adekvátnosti a vztah k perspektivismu	60
8. Kognitivní lingvistické disciplíny	62
8.1 Kognitivní věda a kognitivní lingvistické disciplíny	62
8.2 Otázka „co jazyk vypovídá o mysli?“ Kognitivní lingvistika	65
8.3 Otázka „jak mysl pracuje s jazykem?“ Psycholingvistika	67
8.3.1 Počítačová metafora	67
8.3.2 Mozek a mysl. Funkcionalismus	68
8.3.3 Nutnost kontroly (psycho)lingvistických teorií fyzickou podstatou mozku	72
8.3.4 Přeložitelnost (psycho)lingvistických termínů do termínů neuropsychologie	74
8.3.5 Hranice předmětné oblasti psycholingvistického přístupu	75
<u>C – Závěr</u>	77
9. Redukcionismus	78
10. Perspektivismus	80
Použitá literatura	81

A – ÚVOD

0. Východiska

„Po 2000 letech odborné práce linguistické jsou mezi linguisty neshody v nejzákladnějších věcech, i v tom, čemu se vlastně nejvíce mají věnovat.“

V. Skalička

„Neexistuje způsob rekonstrukce výroků jako ‚skutečně jsou‘, který by byl nezávislý na teorii.“

T. S. Kuhn

Aristoteles na několika místech svých spisů¹ liší dva druhy vědění (poznání) – *vědění „že“* a *vědění „proč“*, přičemž vyšší hodnotu a důležitost přiznává typu druhému. Nebude tedy nijak neoprávněné, budeme-li po lingvistice chtít, aby nám poskytla o své předmětné oblasti tento druhý typ vědění – tj. *vědění „proč“*. V jejím případě by tento na ní kladený nárok – z něhož vyjdeme v této práci jako z axiomu – znamenal, aby se snažila nalézt „podstatu jazyka“, aby se snažila odpovědět na otázku, „jak je možná obecně lidská schopnost předávat si obsahy vnitřního vědomí pomocí řeči“, tedy krátce: **„jak je možná lidská schopnost řeči“** (ve smyslu fr. *faculté de langage*, angl. *language faculty*, něm. *Sprachfähigkeit*)“² Všechny následující poznámky a komentáře k jednotlivým směrům tedy budou opřeny o požadavek, aby lingvistika dokázala odpovědět na otázku „jak je možná řeč“.³

¹ Jde např. o prvních devět kapitol první části *Druhých analytik*, kde Aristoteles podává výklad o nahodilém a obecném. (viz Aristoteles, 1962, s. 29–42).

² S touto otázkou spojuje v českém prostředí představu o široce vymezené předmětné oblasti lingvistiky dlouhodobě J. Kořenský. Ten chápe soubor předpokladů umožňujících přenášení informací pomocí jazyka za „zařízení, které komunikantům umožňuje vtěsnat strukturně nesmírně komplikovaný mnohodomenný mentální obraz světa jako předmětu do linearitu textu.“ Za předmět lingvistiky považuje tedy pak „vše, co tuto reduktivní transformaci do linearitu a adekvátní rekonstrukci této linearitu do její původní podoby umožňuje.“ (Kořenský, 2003, s. 3).

³ Zmíněný požadavek jsme označili jako axiom. Není tedy možné jeho nutnost dokázat. Ačkoli se zdá intuitivně přirozený, logický, správný a žádoucí, je vlastně stejně apriorní jako jakýkoli jiný. Na druhou stranu – není možné jej smést ze stolu jako neoprávněný. Požadavek na vysvětlení obecně lidské schopnosti řeči patrně není nutné klást na jakoukoli lingvistickou disciplínu (např. na dialektologii); říci však totéž o nějakém lingvistickém myšlenkovém hnutí by již bylo problematičtější. Myšlenkové směry a přístupy k jazyku, které budou dále komentovány, však představují vedoucí směry své doby (jde tedy zcela nepochybně o tzv. „mainstream

Filosof J. Peregrin (2003, s. 95) říká, že „chce-li [filosofie vědy, MB] poskytovat něco jako kritiku poznání, pak se musí vzdát myšlenky, že může dospět k nějaké teorii podobné teoriím vědeckým; musí se smířit s tím, že tato kritika může být jenom nesystematickým souborem poukazů na problematičnost různých aspektů cest vědeckého i každodenního poznávání.“ I můj následující výklad o jednotlivých lingvistických přístupech k *řeči* tedy může zůstat (jen) „souborem poukazů na problematičnost vědeckého lingvistického poznání“ a musí proto nutně mít (jen) charakter dílčích poznámek a komentářů (a nikoli charakter souvislé kritické teoretické koncepce).

Dva citáty, kterými jsme uvedli celou práci, představují dvě potenciální nebezpečí, která by odpovědi na otázku „jak je možná *řeč*“ mohla klást překážky. Skaličkovo vyjádření upozorňuje na různé způsoby vymezení předmětné oblasti lingvistiky. Citát z Kuhna pak upozorňuje na nebezpečí, že určitý přístup bude popisovat konstrukty, které sám vytváří (zakládá). Zde snesené poznámky by tedy měly upozorňovat na to, jak tyto dvě překážky ovlivňovaly dosažené výsledky vybraných směrů lingvistického myšlení, a jak byly (dalšími směry) překonávány. Ačkoli je tedy předkládaný text nazván *Epistemologické limity vybraných přístupů k jazyku* a implikuje tak přístup kritický, doufám, že s ohledem na zmíněné překonávání těchto překážek i přesto vyzní následující text vůči následujícím vybraným přístupům pozitivně.

theories“); tvrzení, že si tento cíl kladly (nebo že si myslely, že pracují právě na úkolu hledání „podstaty jazyka“), by tedy nemělo být nijak kontroverzní.

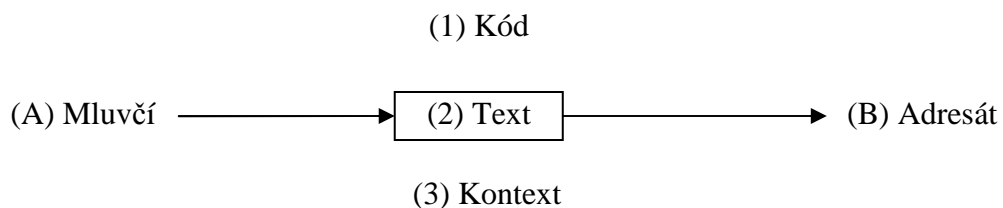
1. Hranice jednotlivých přístupů a komunikační model

1.1 Předmětná oblast lingvistiky jako problematika spjatá se všemi aspekty komunikace

Myšlenkovým jádrem první části našich úvah je fakt, že jednotlivé přístupy k jazyku samy sebe do značné míry limitují již tím, že si vymezují vlastní předmět zkoumání příliš úzce. Za touto myšlenkou stojí tedy představa širokého vymezení předmětné oblasti lingvistiky a oproti tomu zájem jednotlivých přístupů k *řeči* jen o dílčí části této široké předmětné oblasti. Jako limit, jako omezení se však úzký výběr předmětu může jevit jen z námi přijaté perspektivy, která žádá široké vymezení předmětné oblasti (a která obvykle není totožná s perspektivou myšlenkového proudu, který takový výběr předmětu vykonává). Je-li požadavkem kladeným na lingvistiku hledání odpovědi na otázku „jak je možná *řeč*“, je podle mého názoru žádoucí, aby lingvistika vážala rozsah své předmětné oblasti se všemi aspekty saussurovského pojmu *řeč* (*langage*), tj. s obecnou, výlučně lidskou schopností *řeči*. Jelikož je *řeč* „zásadní součástí podstat, fenoménů a okolností přirozené mezilidské komunikace“ (Kořenský, 1988, s. 7), znamená to – a je dle mého názoru účelné (a to nejen pro záměry této práce) – nutnost vymezit předmětnou oblast lingvistiky – jak už jsme řekli – co nejdříve, bez zanedbávání jakékoli otázky, která by se schopností *řeči* mohla souviset. Abychom se tedy takovému zanedbání vyhnuli, **je žádoucí definovat předmětnou oblast lingvistiky v komunikačních souvislostech**. Pro vymezení hranic předmětné oblasti lingvistiky je tedy důležité určit, vymezit a popsat ony zmíněné podstaty, fenomény a okolnosti komunikace.

Zdá se, že je lze dobře postihnout jedním z typů klasických mnemotechnických vět, např. (A) Někdo říká (2) něco (B) někomu (1) nějak (3) za nějakých okolností (a s nějakým účinkem). Na jejím základě je možné vytvořit prozatímní zjednodušené schéma (jež dále přesněji strukturujeme a popíšeme), kterým zde můžeme prozatím zachytit zásadní složky (proměnné) komunikačního modelu:

obr. 1

Předmětná oblast lingvistiky je zde tedy definována velmi široce – jako kterýkoli komplex problémů spjatý s lidskou schopností *řeči* (tj. mj. se schopností komunikovat), tzn. s problémy, jež jsou svázány s jednotlivými složkami (proměnnými) uvedeného modelu.

1.2 Strukturace modelu

Pro účely naší práce je nutno zavedené složky komunikačního modelu blíže specifikovat:

(1) **Kód (systém)**⁴ chápeme jako strukturovaný inventář prostředků (jazykových znaků) a jako soubor pravidel pro spojování, uspořádávání těchto prostředků do textů.⁵ Mezi prostředky patřícími do tohoto systému existují určité vztahy, které spolu se zmíněnými pravidly tvoří **strukturu** daného systému. Systém tedy vážeme se soustavou jazykových znaků; strukturu se stavbou tohoto systému. K rozdílu mezi systémem a strukturou v tomto duchu viz např. Erhart (1990, s. 18): „S termínem systém nemůže být libovolně zaměňován termín struktura (...). Strukturou rozumíme vnitřní organizaci objektu, jeho složení z prvků, třeba různorodých, ale pevně vzájemně spjatých.“; Čermák (2001, s. 100): „Naproti tomu **struktura**, která je s ním [systémem, MB] někdy nesprávně zaměňována, je především způsobem složení útvaru, tj. množinou vztahů v útvaru (...) a v tomto smyslu má tedy strukturu i systém“; Encyklopedický slovník češtiny (ESČ) (s. 473): „Z toho vyplývá, že s.[systém, MB] netvoří pouze suma (inventář) jednotek, ale také síť vztahů, do nichž jazykové jednotky vstupují (...).“ Detailnější a zřejmě nejsrozumitelnější vysvětlení, proč je nutné oba výrazy lišit, podává J. Peregrin (1999, s. 78–80) v rámci úvah o strukturalistické mereologii.⁶ Podle něj jsme nuceni k používání pojmu struktura proto, že „v kontextu soustavy celků a částí, ve které mohou tytéž části dávat různé celky, je struktura tím, co vysvětluje příslušnou

⁴ K možnosti užívat výrazy systém a kód synonymně srov. Komárek (1999, s. 187–193).

⁵ Lze rozlišovat (1) **písemný kód**, (2) **čistě mluvený kód** (vokální prostředky + neverbálně vokální prostředky, tj. suprasegmentální prostředky), např. při poslechu rozhlasu, a (3) **mluvený kód doprovázený prostředky neverbálně-nevokálními** (vokální prostředky + neverbálně-vokální prostředky + neverbálně-nevokální prostředky, tj. gestika, mimika, haptika, kinesika, proxemika apod.). Dále lze rozlišovat kód intraindividuální, jazykovou kompetenci jedince uloženou v jeho mozku a kód interindividuální, ideální kompetenci všech mluvčích ovládajících tentýž kód. V tomto textu budeme chápat kód v uvedených smyslech (1) a (2). Viz k tomu např. Čermák (2001, s. 13), zejména pak Hoffmannová (1997, s. 43, 79).

⁶ Mereologie je teorie vztahu jednotlivých částí k celku, jež společně tvoří, kterou vypracoval polský logik S. Leśniewski.

různost.“ (tamtéž, s. 80).⁷ Můžeme tedy „nahlížet strukturovaný celek obecně jako nějakou množinu prvků doplněnou o nějaký soubor vztahů mezi těmito prvky a nějaký soubor operací transformující tyto prvky. Takovému strukturovanému celku se pak (...) říká *systém*.“ (tamtéž, s. 107–108).⁸

(2) **Text** (promluvu, sdělení, zprávu, komunikát, message) budeme chápat jako konkrétní projev umožněný systémem; jako nositele informace zpravující o mimojazykovém světě nebo o obsahu vědomí, jehož tvar je ovlivněn jednak použitým způsobem kódování, a jednak kvalitami a vlastnostmi (tj. hodnotami) přiřazenými následujícím složkám komunikačního modelu (jako jednotlivým proměnným).

(3) **Kontext** komunikace je podle nás tvořen (3) **vnějším** a (4) **vnitřním kontextem komunikace**.⁹ Vnitřní kontext je spjat s psychofyzickými komunikačními osobami (4A) mluvčího a (4B) adresáta. Vnější kontext (3A) mluvčího a (3B) adresáta je spjat s jejich (momentální) časoprostorovou umístěností ve světě. Vnitřním kontextem (4A) mluvčího a (4B) adresáta rozumíme „obsahy jejich mozků/myslí + jakékoli relevantní psychosociální charakteristiky. Jde v podstatě o obsah jejich vnitřního vědomí, formovaný kulturou, ve které žijí, a situacemi, které prožívají (tj. o názory, přesvědčení, zkušenosti, postoje, hodnoty, znalosti o světě atp.). Tento obsah je dále ovlivněn též pohlavím, věkem, vzděláním a osvojenou jazykovou a komunikační kompetencí. Ve vnitřním kontextu (tj. mozku/mysli) mluvčího se nutně musí odehrávat proces jazykové produkce (stylizace), tj. vše, co se děje v mozku/mysli od záměru mluvčího něco sdělit až po realizaci hotového textu (sdělení). Ve vnitřním kontextu (mozku/mysli) adresáta se pak odehrává proces recepce (interpretace).¹⁰

(3) Vnější kontextem rozumíme v širokém slova smyslu jakékoli relevantní podmínky (časoprostorové a situační okolnosti), za kterých komunikace probíhá, tj. např. místo, dobu, délku komunikace a vztah mezi komunikačními účastníky, počet účastníků komunikace na stranách mluvčího a adresáta apod. Dělení na (3A) **vnější kontext mluvčího** a

⁷ Tak např. následující dvě propozice (tj. celky) – chápané podle MČ 3 (s. 9) jako „konfigurace obsahových entit“ (tj. konfigurace aktantů) – „Policie dopadla zločince“ a „Zločinci byli dopadeni policií“ jsou složeny ze stejných aktantů (částí) obsazených stejnými konkrétními lexémy: agens „policie“, predikát „dopadnout“, patiens „zločinec“. Přesto jsou tyto dvě propozice různými celky. To, čím se odlišují, je právě jejich struktura, odlišná konfigurace lexémy obsazených aktantů (liší se tedy jejich odlišné uspořádání částí do celku).

⁸ Cílem tohoto výřtu má být „pracovní rozlišení“ obou výrazů, které budeme používat v této práci. Nechci zde tedy tvrdit, že takto s oběma výrazy pracují jednotliví autoři. Tato otázka by si zasloužila detailnější výzkum.

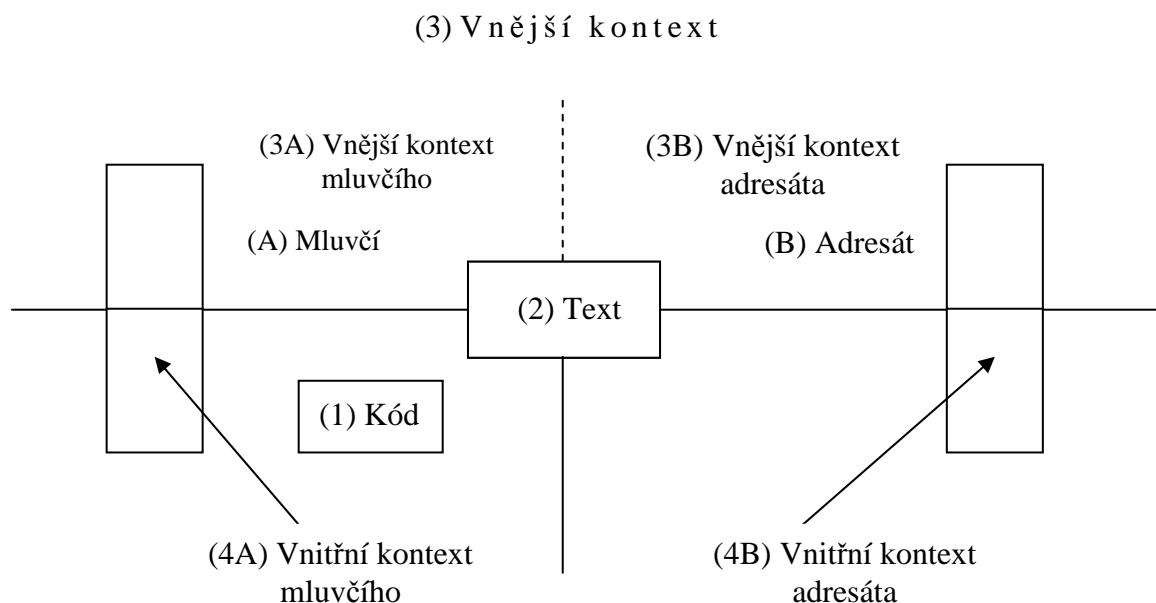
⁹ Toto vymezení vychází z tradičního dělení stylovtvorných faktorů na objektivní a subjektivní.

¹⁰ K vnitřnímu a vnějšímu kontextu komunikace přehledně (a s odkazy na další literaturu) viz heslo *Percepce mluvené řeči* M. Krčmové v ESČ (s. 313) a heslo *Produkce řeči* I. Nebeské tamtéž (s. 345–346).

(3B) **vnější kontext adresáta** zavádíme proto, že vnější kontext komunikace nemusí být vždy časově (četba románu z 19. století) nebo prostorově (telefonický rozhovor) spojitý. Vnitřní a vnější kontext u mluvčího/adresáta nejsou na sobě nezávislé. Naopak, v průběhu jakékoli komunikace na sebe vzájemně silně působí. Každý reálný mluvčí pohybující se ve vnějším kontextu jedná na základě obsahu vlastního vědomí a zároveň jeho jednání má zpětně vliv na dotváření, vytváření či přetváření jeho obsahu vědomí.

Popsanou strukturaci můžeme znázornit na následujícím modelu,¹¹ který budeme chápat jako schematické znázornění všech míst či oblastí, kterým by podle našich předcházejících tvrzení měla lingvistika věnovat pozornost, tedy jako jakousi „mapu“ předmětné oblasti lingvistiky:

obr. 2

1.3 Hranice jednotlivých přístupů

Jak už jsme řekli, pomocí této mapy – komunikačního modelu lze dle mého názoru vhodně ilustrovat všechny oblasti a komplexy problémů spjatých s jazykem a jeho užíváním, které by lingvistika měla uznat za předmět svého vědeckého zájmu. Již předem však můžeme konstatovat, že **v žádné historické fázi vývoje jazykovědy nebyl předmět jejího vědeckého zájmu vymezen takto široce, lingvistika nikdy mezi svůj předmět zájmu nezahrnula**

¹¹ Tímto schématem tedy není zamýšleno přispět ke způsobu modelování komunikace. Chápeme jím jen model (mapu) toho, čemu G. Helbig (1991) výstižně říká „předmětná oblast jazyk“.

současně všechna místa či oblasti naší „mapy“, tzn. nikdy neobsáhla všechny složky současně.

Lze-li na naší mapě dobře ilustrovat šíři problémů, kterým se má lingvistika věnovat, pak lze na stejné mapě vyložit i to, jak svůj předmět zájmu lingvistika definovala v jednotlivých fázích svého historického vývoje. S ohledem na tento cíl jsme dopředu strukturovali komunikační model uvedený zde na obr. 2. Prvním z cílů této práce je pokus komentovat vybrané přístupy k *řeči* pod úhlem pohledu toho, kterým složkám komunikačního modelu (oblastem mapy) věnovaly pozornost. Dále pak především to, proč se pozornost přesouvala (a proč právě) konkrétním směrem. Půjde tedy v následující části (vzhledem ke složitosti a rozsahu problematiky) o nastínění toho, co bychom mohli nazvat „vnitřní vývojovou linií lingvistiky“. Možnost popsat danou problematiku komplexně je dosud nad mé síly. Jednotlivé směry (tzv. „mainstream theories“), k nimž v následujících částech připojím **poznámky**, byly proto vybírány s ohledem na to, zda souvisí s vývojovými momenty, které jsou přímo spjaty s přesouváním pozornosti na různé složky komunikačního modelu (na různé oblasti naší mapy předmětné oblasti lingvistiky).

Následující výklad má za cíl jednak ukázat, že vývoj klíčových lingvistických teorií lze ilustrovat jako přesun zájmu mezi jednotlivými částmi komunikačního modelu (oblastmi mapy), a jednak ilustrovat fakt, že zájem jen o dílčí části modelu (vzhledem k požadavku odpovědět na otázku „jak je možná *řeč*“) limituje poznání.

Při popisu jednotlivých směrů se nebude možné vyhnout hodnoticím výrazům typu omezuje se, pomíjí, uzavírá se, soustředí se pouze na apod. V žádném případě tím nemají být snižovány výsledky jednotlivých škol, disciplín a v neposlední řadě ani lingvistů, kteří za nimi stojí. Hodnoty a hodnocení přisuzované jakýmkoli fenoménům nebývají – a v tomto případě rozhodně nejsou – imanentními hodnotami fenoménů samých v tom smyslu, že by z nich nějak jednoznačně vyplývaly nebo jim byly jednoznačně přiřazeny. Jsou naopak hodnotami a hodnoceními nás, lidí, kteří tyto fenomény vnímáme.¹² Jak jsme již uvedli v úvodu, pozice, z níž budou jednotlivé přístupy nahlíženy dále v textu (a vůči níž lze tedy jediné vztahovat zmíněná hodnocení), je relevantní jen ve vztahu k popsanému komunikačnímu modelu, který tvoří pro tento text přijatou perspektivu.

¹² Srov. v tomto smyslu formulaci významného českého historika Dušana Třeštíka (2006, s. 190): „Kladná či záporná hodnotová znaménka, která tu takovému či onakému (teleologickému) vývoji přidělujeme, nejsou samozřejmě obsažena v něm samém, nýbrž v nás, jsou to naše hodnoty a ne hodnoty dějin. Rozhoduje o nich ale do značné míry rámec, v němž dějinné příběhy vyprávíme.“

2. Perspektivismus T. S. Kuhna

2.1 Realismus a antirealismus

Při představení druhého, zřejmě závažnějšího limitu, je nutné nejprve znovu otevřít téma dlouhého sporu o „existenci světa mimo naše vnímání“.

J. R. Searle vychází ve své práci *Mind, Language and Society* (citace a odkazy na základě slovenského překladu *Mysel, jazyk a spoločnosť*; Searle, 2007) z dělení na tzv. **realistický** a **antirealistický**¹³ filosofický postoj. Realisté jsou – zjednodušeně řečeno – podle Searla přesvědčeni o tom, že skutečnost (svět a předměty v něm existující) existuje nezávisle na nás, a tvrdí, že ji můžeme poznat takovou, jaká je tzv. doopravdy, sama o sobě. Zatímco **antirealisté** jsou podle něj přesvědčeni o opaku. Filosof J. Peregrin (2003, s. 88) shrnuje rozdíl mezi těmito dvěma noetickými stanovisky uvnitř filosofie vědy následujícími slovy: „Realisté jsou přesvědčeni, že to, o čem věda hovoří, skutečně existuje, zatímco jejich odpůrci se domnívají, že tyto věci nutně existovat nemusí, že mohou být jenom jakýmsi nástroji, s jejichž pomocí vědci koncipují své teorie, které však **vně** těchto teorií, tj. ve skutečnosti, neexistují.“ (zvýraznění moje).

U kořenů antirealismu stojí myšlenky Immanuela Kanta, který podrobil kritice jak empiristické, tak racionalistické přesvědčení o tom, že skutečnost můžeme poznat takovou, jaká je doopravdy. Podle Kanta existuje za tím, jak se nám svět jeví (říká: „Svět je takový, jaký se nám jeví“), skutečný svět – svět sám o sobě – který je nám však zcela nepřístupný (viz Petříček, 1997, s. 13–19). Toto tvrzení však Kantův antirealismus i všechny další verze tzv. antirealismu zavazuje **v očích realistů** nutně k obtížně přijatelným závazkům – totiž k silně protiintuitivnímu tvrzení o neexistenci objektivní reality.

J. R. Searle, hlásící se k realismu, říká, že

„Logická štruktúra situácie, ktorej musí čeliť antirealista je následovná: 1. Predpokladajme, že externý realizmus [tj. přesvědčení o existenci na našem vnímání nezávislé reality, MB] je pravdivý. Potom existuje skutočný svet nezávisle od nás a našich záujmov. 2. Ak existuje skutočný svet, tak existuje spôsob, ako sa svet naozaj má. Existuje objektívny spôsob, ako sa veci vo svete majú. 3. Ak existuje spôsob, ako sa veci majú, tak by sme mali byť schopní povedať, ako sa majú. 4. Ak môžeme povedať, ako sa

¹³ Tento druhý postoj bývá ve svých jednotlivých konkrétních variantách označován též jako perspektivistický, relativistický, konstruktivistický nebo instrumentalistický.

veci mají, tak to, čo hovoríme, je objektívne pravdivé alebo nepravdivé v závislosti od miery, v akej sme úspešní alebo neúspešní, keď hovoríme, ako sa veci majú.“

A následně tvrdí, že

„Stúpcov nejakej formy subjektivismu alebo relativizmu, ktorí by radi odmietli štvrtú propozíciu, znepokojuje propozícia prvá a majú pocit, že ju treba odmietnuť alebo, ako občas hovoria, „spochybnit“.“ (Searle, 2007, s. 26–27).

Existenci objektivní reality, tj. existenci na nás nezávislého světa, však zastánci realismu opakovaně úspěšně prokazují (viz např. právě Searle, 2007, s. 11–50), což v jejich očích nutně vede k vítězství nad jakoukoli formou antirealismu. Tvrzení, že zastávce čtvrté propozice znepokojuje propozice první, nerozumím. Pokusím se ukázat, že odmítnutí třetí a čtvrté Searlovy propozice nás nutně nemusí – v logickém významu tohoto slova – **zavazovat** k popírání propozice první a druhé. Naopak – pokusím se s důležitou pomocí Kuhnových úvah ukázat, že antirealistické postoje mohou popírat propozice tři a čtyři, aniž by nutně musely popírat propozice jedna a dvě. Nechci tedy samozřejmě popřít nebo zpochybnit existenci na nás nezávisle existujícího skutečného světa: Musí přeci existovat něco, co se nám – začneme-li to vnímat – může následně různě jevit. A tímto něčím je právě jeden jediný na nás nezávislý a v této nezávislosti zřejmě absolutně objektivní svět. Filosofický postoj, který se zde pokusím zprostředkovat, tvrdí, že není možné vypracovat odpovídající metody k tomu, abychom úspěšně pronikli „za“ naše představy o světě způsobené tím, jak se zrovna nám tento jediný svět jeví, k tomu, jaký je skutečně sám o sobě, jaký je tzv. doopravdy.

Ještě před tím je však nutné rozlišit dva významy slova objektivní. Buď můžeme tento význam vázat (1) s tím, co říká D. Davidson (2004, s. 218), když tvrdí, že – ve zkratce řečeno – antirealismus omezuje pravdu a poznání na to, co lze (zřejmě v dané situaci a s daným poznávacím aparátem) zjistit; nebo (2) s tím, co je o dané skutečnosti pravdivé absolutně, s konečnou platností. V prvním případě je tedy objektivní a pravdivé to, co jsme schopni „nyní“ poznat;¹⁴ ve druhém případě je objektivní skutečnost nezávislá na různých druzích limitů našich poznávacích schopností. V následujících výkladech vážeme slovo objektivní s významem (2).

¹⁴ A v tomto smyslu byl po jistou dobu objektivní fakt, že Slunce obíhá okolo Země.

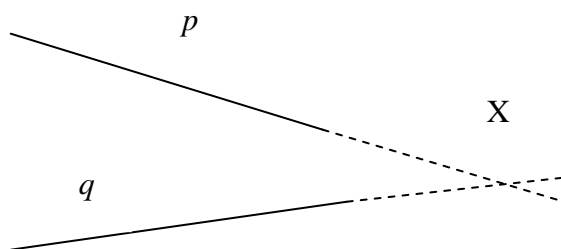
2.2 Demonstrace perspektivismu

Formu antirealismu, kterou zde chci představit a která dle mého názoru dobře ukazuje, že k tomu, abychom mohli pochybovat o přístupu k objektivní realitě, není nutné zpochybňovat nebo odmítat existenci na nás nezávisle existujícího skutečného světa, můžeme nazvat **perspektivismus**. Tento perspektivismus, jež odmítá realistické přesvědčení o tom, že svět můžeme poznat takový, jaký je doopravdy, představil jako první T. S. Kuhn (1997) ve své knize *Struktura vědeckých revolucí*. Nejzávažnější důsledek jeho analýzy můžeme shrnout větou z dodatku ke zmíněné knize. Kuhn (1997, s. 203) zde říká, že „neexistuje způsob rekonstrukce výroků jako ‚skutečně jsou‘, který by byl nezávislý na teorii.“ (zvýraznění moje). Co to znamená a proč takový výrok odhaluje slabiny realistického přesvědčení o možnosti proniknutí k věcem samým o sobě, tj. k objektivnímu poznání ve smyslu (2) (tj. v realistickém slova smyslu)? Abychom jasně rozuměli, o co jde, je důležité především správně porozumět v uvedeném citátu významu slova „teorie“. Proto příklad:¹⁵

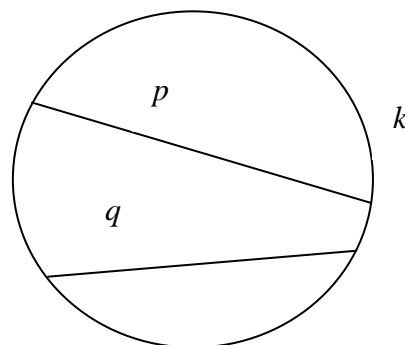
Jeden z axiomů klasické euklidovské geometrie říká, že jediné dvě přímky, které nemají společný bod, jsou dvě rovnoběžky. Podle tohoto axiomu se tedy jakékoli dvě přímky, které nejsou rovnoběžkami, musí protnout ve společném bodě (tak jako se níže na obr. 3 protínají přímky p a q v bodě X). Zakladatel neeuklidovské geometrie, ruský matematik N. I. Lobačevskij, však ukázal, že **za určitých okolností** tento axiom neplatí. Narýsujeme-li kružnici k , pak dvě její tětivy, přímky p a q , nejsou rovnoběžkami, a přesto nemají (uvnitř kružnice) žádný společný bod (tak jako je tomu na obr. 4). Uvědomíme-li si, že kružnice k může mít poloměr „nekonečno“, získáváme **díky přítomnosti této kružnice** situaci, v níž dvě nerovnoběžné přímky nemají žádný společný bod. Popřeli jsme však předchozí axiom? Nikoli. Ukázali jsme tím jen, že za určitých okolností (absence kružnice) získáváme v téže rovině naprosto jinou situaci než za okolností jiných (tětivy v kružnici).

¹⁵ K tomuto příkladu mě inspiroval Ju. M. Lotman (1990, s. 242), který ovšem uvedené schéma používá k demonstraci odlišné skutečnosti. Teprve později jsem byl upozorněn, že stejný příklad využívá k demonstraci téže skutečnosti také filosof J. Hermach (2006, s. 85). Pro zajímavost zde můžeme předeslat a poznamenat, co dále uvádí J. Hermach (tamtéž, s. 85) – totiž „že 20 let po objevu Lobačevského německý matematik Riemann přišel na to, že v prostoru za určitých podmínek nelze vést bodem mimo přímku ležícím ani jednu s ním rovnoběžnou přímku.“

obr. 3

obr. 4

Tyto okolnosti, které nám zde ilustrovala přítomnost či nepřítomnost kružnice, můžeme přenést i na situaci našeho vnímání věcí, s nimiž přicházíme do styku. Právě přítomnost (či nepřítomnost) kružnice suverénně rozhoduje o tom, jaké objektivní pravdy ve smyslu (1) (o možnosti vést jedním bodem k dané přímce více rovnoběžek) budou v daném prostoru platit. Skutečnost není objektivní absolutně, ale jen vzhledem k určitému **referenčnímu rámci**. Tím je v tomto případě přítomnost (a nebo nepřítomnost) kružnice, která rozhoduje o tom, jaké geometrické vztahy v rovině můžeme pozorovat. Jen při odvolání se k určitému referenčnímu rámci můžeme tvrdit, že daný axiom je pravdivý, nebo nepravdivý.

Relativistický postoj tedy spočívá v tvrzení, že jak „vidíme“ to, co vnímáme, je plně závislé na tom, co jsme zde pomocí příkladu s kružnicí vymezili jako **referenční rámec**. Na základě různých referenčních rámců získáváme dva prostory, v nichž platí jiné geometrické zákony – jinými slovy, získáváme dva odlišné geometrické světy. (To mj. znamená, že předměty, jejichž objektivní existence je nepopíratelná, jsou-li vnímány prostřednictvím odlišných referenčních rámců, jsou i různými předměty.)

Ve smyslu faktu, že objektivní pravda je to, co jsme „nyní“ schopni poznat, by mohl být zmíněný axiom pravdivý jen do té doby, než Lobačevskij jeho absolutní pravdivost zpochybnil. Jak jsme však ukázali, tento axiom zůstává pravdivý i nadále. To, co mu zajišťuje pravdivost, je právě referenční rámec reprezentovaný nepřítomností kružnice. To nás však zřejmě staví do situace, kdy nelze rozhodnout, co je absolutně objektivní pravda v našem smyslu (2). Poté, co víme, jak axiom zproblematizovat, již nemůžeme, co je pravda a co je objektivní, nyní již však jen ve smyslu (1), tvrdit bez opory v referenčním rámci.

Naše vnitřní psychické výbavy, které jsou nedílnou součástí každé osobnosti (nebo naše vědecké teorie, bez nichž není možné ke zkoumání čehokoli vůbec přistoupit, chceme-li to zkoumat), způsobují, že nemůžeme přistoupit k vnímání věcí ve světě nezávisle na určitém referenčním rámci. Právě toto má na mysli W. V. Quine, když říká, že „ptát se, jaká je skutečnost doopravdy nezávisle na lidských kategoriích je sebevyvracející; je to jako ptát se, jak dlouhý je Nil doopravdy nezávisle na specifických záležitostech mílí (!) a metrů“ (cit. podle Peregrin, 2005, s. 194). Tedy – jakékoli naše uchopení čehokoli se musí nutně zakládat, opírat, odrážet od toho, čemu zde říkáme referenční rámec. A právě tento náš referenční rámec, který při vnímání čehokoli nelze odvrhnout, způsobuje, že vnímaný předmět nikdy neuvidíme sám o sobě, ale že se nám může nanejvýš vždy jen nějak jevit. **Perspektivismus tedy nepopírá existenci objektivní reality, ale dostává se do opozice k realismu tím, že – důsledně vzato – vylučuje možnost vyvinutí metody, která nás přivede k věcem o sobě, k věcem takovým, jaké jsou doopravdy.** A právě toto je klíčový perspektivistický argument proti realismu.¹⁶ Věc sama o sobě sice existuje nezávisle na nás (souhlas se Searlovými prvními dvěma propozicemi), je však jako taková nepoznatelná. Lze ji uchopovat jen na základě odvolání se k určitému referenčnímu rámci (popření Searlových propozic tři a čtyři).¹⁷

2.3 Důsledky pro vědecké poznání

Dokud nebyly Kuhnovy myšlenky všeobecně známy, bylo možné se mnohem snáz domnívat, že poznáváme skutečnost tím způsobem, který nám zaručuje objektivní poznání ve smyslu (2) (a že pokud naše teorie nedokáží zodpovědět jisté otázky, je to jen dočasné). Šlo by o situaci, kdy Lobačevskij ještě nezpochybnil euklidovský axiom. Jakmile jsme však seznámeni s Kuhnovými myšlenkami, víme, že náš referenční rámec je pravděpodobně jen jeden z mnoha, že kdykoliv může přijít zpochybnění absolutní platnosti našich axiomů tak, jako Lobačevskij zpochybnil uvedený axiom. Pod tlakem toho, že z Kuhnova perspektivismu vyplývá pro naši schopnost poznání nepříjemný fakt, totiž že (1) nelze proniknout k tzv.

¹⁶ Dobře jej v poetické zkratce vystihl Czesław Miłosz ve svých harvardských přednáškách, kde říká, že „objektivní svět může být spatřen takový, jaký je; měli bychom však připustit, že úplně nestranně ho vidí jenom Bůh.“ (Miłosz, 1992, s. 75).

¹⁷ Srov. k tomu i vyjádření L. Jandové (Janda, 2004, s. 15–16, pozn. 6): „Oponovala bych tím, že skutečnost, že nám chybí přístup k absolutní realitě [tj. k absolutní objektivitě v našem smyslu (2), MB], nedokazuje, že tato realita neexistuje (...). Opět si myslím (...), že to, že mezi námi a reálným světem existují filtry percepce a konceptualizace/pojmů (conception), ještě neznamená, že reálný svět neexistuje.“

absolutní objektivní realitě, protože (2) naše poznání je plně závislé na našich referenčních rámcích, je myslím na místě položit si několik otázek: Je možné nějak Kuhnův perspektivismus určitým způsobem překonat? Tzn. je možné objevit a popsat něco nezávisle na nějakém referenčním rámci, nebo (jinak řečeno) tak, aby toto něco bylo i na základě všech možných referenčních rámců popsateľné jediným možným způsobem? Má vůbec ještě smysl mluvit o „absolutním“ objektivním poznání ve smyslu (2)? Pokud nedokážeme dát kladnou odpověď na tyto otázky, museli bychom se spokojit s výrazem „objektivní“ ve smyslu (1). Objektivní by pak bylo to, co nám náš referenční rámec umožní poznat.

Zmíněný fakt neexistence objektivnosti ve smyslu (2) se zdá být šokující. Kuhnovský perspektivismus, který tento fakt demonstroval, býval (a bývá) proto ostře odmítán. Myslím však, že lze říci, že čím více se blíží určité teorie současnosti, tím častěji své postuláty formulují s vědomím toho, co T. S. Kuhn demonstroval. S ilustrovanými problémy počítají a pozitivním způsobem se s nimi vyrovnávají.

Přijmeme-li totiž fakt nepřístupnosti absolutní, na referenčním rámci nezávislé absolutně objektivní reality ve smyslu (2), můžeme stav věcí vyjádřit tak, že vědecké teorie nejsou přímými popisy absolutně objektivní reality, jíž zkoumají, ve smyslu (2), ale (jen?) hypotézami o tom, jak tato realita vypadá. (Což je vlastně jen jiným, „popperovským“ jazykem vyjádřením téhož; je to však v této podobě mnohem méně šokující.) Tyto hypotézy, které musí splňovat kritérium falzifikovatelnosti, potom neoznačujeme za pravdivé nebo nepravdivé, ale za adekvátní nebo neadekvátní; za nejadekvátnější pak považujeme tu, která má tzv. největší explanatorní sílu, tzn. tu, která dokáže nejpřesvědčivěji vysvětlit nebo popsat nejvíce aspektů zkoumané předmětné oblasti.

Zmíněné hypotézy jsou obvykle modely založené na metafoře. Postupuje se tedy tak, že náš přímý popis „snadno“ pozorovatelných skutečností nebo jevů (např. práce počítačového procesoru) využíváme jako možnou hypotézu o tom, jak by mohla fungovat nějaká jiná, nepřímě přístupná, složitější skutečnost, která by měla být cílem našeho popisu a pochopení (např. činnost lidského mozku). Představujeme si pak práci mozku jako práci procesoru a popisujeme jeho činnost v termínech, v nichž jsme předtím byli úspěšně schopni popsat přímo přístupnou činnost procesoru. Na základě takové metafory lze zformulovat hypotézu-teorii o činnosti mozku. Tato hypotéza-teorie je adekvátní a má explanatorní sílu tehdy, pokud jsou data získaná ze zkoumané oblasti s touto hypotézou-teorií v souladu (když ji potvrzují). Pokud tomu tak není, je teorie-hypotéza tzv. falzifikována a víme, že není odpovídající. Pak je třeba – je-li to možné – teorii upravit, nebo – není-li to možné – teorii opustit. Srov. k tomu vyjádření L. Jandové:

„Přítomnost těchto metafor nepředstavuje žádný problém, pokud na ně nezapomeneme a nezačneme předpokládat, že se zabýváme jen čistou ‚pravdou‘ [tj. objektivitou ve smyslu (2), MB]. Metafory usnadňují porozumění a propůjčují našim teoriím sílu – a často nás inspirují k vyvozování závěrů, které bychom jinak mohli přehlédnout. Mohou nás však také inspirovat k vyvozování závěrů nesprávných nebo nám mohou zastínit oči, takže nevidíme závěry, které bychom vidět měli (pokud bychom nebyli tolik uchvázeni stávající metaforou). Je třeba, abychom byli schopni rozpoznat a respektovat metafory, ale abychom také viděli za ně.“ (Janda, 2004, s. 25–26).

Zdá se tedy, že „pokuhnovské“ teorie jsou s perspektivismem pozitivně vyrovnány tím, že k poznání se snaží dojít na základě falzifikovatelných teorií-hypotéz, a tím, že formulují své teorie opatrněji.¹⁸ Limit poznání proto nemůže být zřejmě vázán se závislostí na referenčním rámci (ta je v představách perspektivistů nezrušitelná), ale s pojmem falzifikovatelnosti a kritérii adekvátnosti hypotézy, modelu (metafory). Zásadní tedy je, abychom se nenechali uchvátit teoriemi-hypotézami natolik, „aby nám zastínily oči a svedly nás k nesprávným závěrům“. Je třeba vidět i za ně. Jednoznačným symptomem zastínění očí je to, že se skutečnosti, které byly rekonstruovány díky určitému referenčnímu rámci (hypotéze, modelu), začnou používat jako důkaz jeho adekvátnosti. Nesmí se tedy stát to, aby „fakta byla vybírána ve světle právě těch teorií, které by na nich měly být testovány.“ (Popper, 2000, s. 90).¹⁹

¹⁸ Srov. k tomu např. i tyto (jistě jen jedny z mnoha dalších) vyjádření typu: „Je možné se ptát, odkud víme, že slovo v sobě opravdu spojuje určitý výraz s určitými neměnnými komponenty, tzn. odkud víme, že je nositelem sémantického invariantu? Odpověď zní, že to **nevíme**, ale že se ukázalo, že jde o **pracovní hypotézu** přinášející dobré výsledky. Alternativní hypotéza (konkrétně ta, že význam slov je proměnlivý a neostrý a že není možné podat jeho exaktní definici) je jalová a neužitečná pro široce zaměřené lexikografické výzkumy.“ (Wierzbicka, 2006, s. 272) (překlad z polštiny můj); nebo „Kognitivní lingvistika hledá motivace, jimiž jsou jazykové jevy řízeny, a přitom poznává, že někdy je více variant motivováno rovnocenně a výběr té, která uspěje, je dán konvencí...“ (Janda, 2004, s. 14) (zvýraznění moje).

¹⁹ S postupem času se tedy fakt, že naše tvrzení jsou jen rozvinutější podoby výroků typu „jestliže x, pak y₁, y₂, ..., y_n“, stává stále méně kontroverzním a je s ním počítáno. Nepřípustné však je, aby se zapomnělo, že výroky-závěry y₁, y₂, ..., y_n jsou plně závislé na výchozím tvrzení x, a aby se proto tyto výroky začaly chápat jako důkaz tohoto výchozího tvrzení.

B – Poznámky k jednotlivým přístupům

„Od sedmnáctého století si skutečnost představujeme jako něco, co musí být stejnou měrou přístupné všem kompetentním pozorovatelům – to znamená, že předpokládáme, že realita musí být objektivní.“

J. R. Searle

3. Tzv. předvědecká fáze lingvistiky?

Počátky moderní jazykovědy bývají spojovány s jazykovědou historickosrovnávací, jež se konstitovala na počátku 19. století. Nelze samozřejmě říci, že by jazyku do té doby nebyla věnována žádná pozornost.²⁰ Až do příchodu historickosrovnávací jazykovědy se však **lingvistika neprosadila jako samostatný vědní obor** s jasně definovaným předmětem zájmu, metodologií a cílem bádání.

V tomto smyslu je zajímavé zamyslet se nad tím, proč bývají starší názory na jazyk běžně označovány jako **předvědecké**. Abychom mohli zodpovědět tuto otázku, musíme vědět, co v těchto častých vyjádřeních²¹ znamená slovo věda, vědecký. Nelze se zde věnovat všemu zásadnímu, omezíme se zde na klíčový fakt, že v obecně rozšířeném chápání (laiků i odborníků) činí vědu vědou především to, že na základě zkoumání **objektivní reality**, chce/musí vynášet o světě objektivní (pravdivé) soudy; neboli – prostě řečeno – snaží se odpovědět na otázku, „jak to tedy **skutečně** je?“. Jak známo, existují exaktní přírodní vědy a vědy humanitní. Zásadní rozdíl (z něhož se zřejmě odvíjí všechny ostatní) mezi nimi je v charakteru předmětů, které zkoumají. Přírodní vědy mají k dispozici předměty předem dané, hotové, tedy takové, jejichž existence je objektivní v tom smyslu, že jsou samy od sebe rozprostraněné a ohraničené. Tyto předměty svou ohraničeností samy sebe jako předměty zkoumání dopředu určují, vymezují. Humanitní disciplíny však předměty tohoto typu neznají. Na Searlově výroku, kterým jsme uvedli tuto kapitolu, je pozoruhodné, že přesně vystihuje „problém“ humanitních disciplín. Ty se totiž chtějí zabývat předměty, jež nemají jasnou,

²⁰ Kromě starověkých Indů si jako první začali jazyka všímat antičtí filosofové. Otázku po původu jazyka si klade Platón v dialogu *Kratylos* (Platón, 1994), poznámky ke stavbě jazyka obsahuje Aristotelova *Poetika* (Aristoteles, 2008, 20: s. 91–99; 21: 99–103 a přísl. pozn.). Podle M. Mráze (in: Aristoteles 2008, s. 39) „tyto [Aristotelovy, MB] poznámky přispěly k utváření vědecké gramatiky metriky.“ Kromě toho dále M. Mráz (tamtéž, s. 39) uvádí, že „k utváření počátků gramatiky přispěl Aristoteles i některými rozbory v *Rétorice* a ve svých logických spisech. Řecká gramatika však dostala podobu systematické disciplíny až v hellénistické době.“

²¹ Takto o lingvistice před historickosrovnávací fází hovoří např. jediné „komplexní“ dějiny lingvistiky v češtině (Černý, 1996). Srov. např. název kapitoly „Význam tzv. **předvědecké** lingvistiky.“ (s. 85) (zvýraznění moje).

v uvedeném smyslu „objektivní“, rozprostraněnou a ohraničenou existenci. Aby tyto disciplíny mohly fungovat ve zmíněném smyslu jako vědní obory, musí si tedy nejprve jasně vymezit uvnitř nerozprostraněného a neohraničeného kontinua (v případě lingvistiky tedy uvnitř nečleněného kontinua jednotlivých textů, které jediné jsou pozorovatelné přímo), kde tuší svůj předmět, něco, čím se budou zabývat.²² Aby bádání někam směřovalo, musí se vytvořit perspektiva, z níž kompetentní pozorovatelé (tj. pozorovatelé, jež jsou schopni a zároveň ochotni tuto perspektivu zaujmout) uvidí uvnitř daného kontinua stejný předmět, tj. předmět ohraničený stejným způsobem. Jinými slovy, chceme-li mluvit v uvedeném smyslu o humanitních vědách, musíme mít (i pro ně) „objektivní“, jasně ohraničený předmět. Nemáme-li jej, musíme jej vymezit, tj. „ohraničit“, tedy **uměle** vytvořit, a tím zajistit, aby se lidé, kteří se chtějí zabývat něčím, co není jasně ohraničené, mohli vůbec zabývat tímto. Umělé vytvoření takové perspektivy je však samozřejmě problematické v tom, že uvedené kontinuum se více či méně schematizuje, deformuje. Na základě perspektivy, ze které k takovému vyčlenění přistoupíme, můžeme v tomtéž kontinuu rozpoznat „různé“ předměty. Jak se zdá, není však jiná cesta. Dále uvidíme, že dějiny lingvistiky lze velmi dobře vyložit právě podle toho, jak uvnitř nečleněného kontinua jednotlivých jazykových projevů a jevů s tím souvisejících jednotlivé přístupy definovaly svůj předmět, jakým způsobem se vytvářely perspektivy, z kterých lze v kontinuu problémů spjatých s jazykem vidět stejné předměty a jak široce vymezené předměty bylo/je možné vidět z jednotlivých perspektiv.

Je-li předpokladem vědy nutnost zkoumat jednoznačně vymezený předmět, pak je skutečně označení všech starších názorů na jazyk nálepkou předvědecké fáze lingvistiky přiléhavé. Žádný starší myšlenkový proud totiž nevytvořil perspektivu (teorii), která by byla budována jediné proto, aby v jakékoli problematice spjaté s obecně lidskou schopností *řeči* (a pouze s ní) mohli vidět všichni kompetentní pozorovatelé stejný, tedy tzv. „objektivní“, předmět zájmu. Perspektiva, referenční rámec tedy nejen že zamezuje přístupu k objektivní realitě ve smyslu (2), ale také rozhodují o ohraničení předmětu zájmu. Jakékoli části široce vymezené předmětné oblasti lingvistiky, kterou jsme zde ilustrovali komunikačním modelem, byla pozornost věnována buď z ryze praktických důvodů (tvorba gramatik a slovníků, uchovávání čistoty posvátného bohoslužebného jazyka), nebo byla tato část nahlížena z perspektiv jiných vědeckých disciplín, a to pouze jako dílčí, další vlastní cílové poznání prostředkující předmět zájmu.

²² J. Kořenský v tomto smyslu mluví o humanitních vědách jako o vědách, kde je „určenost objektu [zkoumání těchto věd, MB]“ zajištěna „typem aktivity vědeckého subjektu,“ zatímco o vědách přírodních dle něho platí opak – „určenost typu aktivity“ je dána „charakterem objektu“. (Kořenský, 1988, s. 7).

4. Historickosrovnávací jazykověda

„Co není v jazykovědě historické, není ani vědecké.“

H. Paul

V důsledku zámořských objevů, rozvoje obchodu a tím intenzivnějšího kontaktu evropské společnosti s cizími, exotickými kulturami a zároveň v důsledku narůstající mobility obyvatelstva byla společnost v průběhu novověku nucena vyrovnat se s existencí velkého množství nejrůznějších jazyků. Toto vědomí jazykové mnohosti bylo zároveň umocněno pozvolným ústupem latiny jako univerzálního dorozumívacího prostředku. Začaly tedy vznikat překladové, často mnohojazyčné slovníky. Byl tak nashromážděn rozsáhlý komparativní jazykový materiál. Spolu s tím byla do značné míry klíčová pro rozvoj historickosrovnávací jazykovědy i pozornost, kterou badatelé začali věnovat sanskrtu a především staroindickým gramatikám. V nich obsažené učení o struktuře slova (předpony, přípony, koncovky aj.) a jeho aplikace na shromážděný komparativní materiál přivedla F. Boppa k tomu, že ve své práci *Über das Conjugationssystem der Sanskritsprache in Vergleichung mit jenem der griechischen, lateinischen, persischen und germanischen Sprache* (1816) porovnal flexivní slovesné koncovky mnoha jazyků, rozeznal jejich formální příbuznost a formuloval tezi o jejich společném původu. Brzy poté byl podobný přístup ověřen i na materiále lexikálním Boppovým současníkem A. F. Pottem, který nově rýsujícímu se vědeckému přístupu stanovil za cíl objasnit „tkáň i význam slova (tj. kořene) a jeho přívěsků (sufixů a koncovek).“ (cit. podle Erhart – Večerka, 1981, s. 22). Přičemž toto „objasnit“ znamenalo vyložit, z jakého předcházejícího jevu se jev stávající vyvinul. Tato představa vyústila v zásadní cíl historickosrovnávací jazykovědy explicitně formulovaný později A. Schleicherem (viz Erhart – Večerka, 1981, s. 22), tedy v **rekonstrukci nejstaršího možného prajazyka** nově objevené indoevropské jazykové větve. K tomuto cíli, rekonstrukci (pra)indoevropštiny, měla vést **historickosrovnávací metoda**, jež – nejjednodušeji řečeno – spočívala v porovnávání historických dokladů odpovídajících si jevů v příbuzných jazycích a na základě tohoto porovnání v následné rekonstrukci jevu předcházejícího, z něž se všechny porovnávané jevy vyvinuly.²³ Tento obecný cíl a způsob práce zůstával přes dílčí modifikace po celé 19. století v podstatě totožný.

²³ Podrobněji o historickosrovnávací metodě viz např. Erhartovo-Večerkoovo heslo *Metoda historickosrovnávací* v EŠČ (s. 260–261) (a literaturu tam uvedenou). Dále pak viz Černý (1996, s. 88–94) a Erhart – Večerka (1981, s. 19–22 a s. 31–35).

Historickosrovnávací metoda – schopná postupem času stále dokonaleji rekonstruovat z historicky doloženého materiálu stále starší stadia jazyka (srovnání odpovídajících si prajazyků umožňovalo vždy rekonstrukci prajazyka nižšího řádu, tj. rekonstrukční řady typu čeština – pračeština – západní praslovanština – praslovanština – baltoslovanština – pozdní indoevropština atd.) – přivedla A. Schleichera k formulaci programu tzv. jazykovědného biologismu (viz Erhart – Večerka, 1981, s. 22), tedy k představě, že jazyk je živý organismus, který se „rodí, roste a vyvíjí se, stárne a nakonec umírá.“ (Černý, 1996, s. 98). Vývoj jazyka byl nazírán v doslovné analogii k vývoji živého organismu.²⁴ Z dnešního pohledu je zřejmé, že mohlo jít pouze o metaforickou, nikoli doslovnou analogii, která se však tím, že se chápala doslovně, nemetaforicky, stala zavádějící.²⁵ Přestalo se vidět za ni. V důsledku této představy o jazyce jako živém organismu vyvstala pochopitelná programová snaha začlenit jazykovědu mezi přírodovědné disciplíny.²⁶ (viz Černý, 1996, s. 98).

Nového zhodnocení tak došla myšlenka o **hláskovém zákonu** vyslovená podle Erharta-Večerky (1981, s. 22) již J. Grimmem. Tedy představa, že historické hláskové responze jsou bezvýjimečně pravidelné a že jazykový vývoj je v přírodovědném smyslu zákonitý.²⁷ Těmto představám o bezvýjimečně zákonitém vývoji se dostalo dalšího potvrzení uvnitř pozitivistickou filosofií ovlivněného mladogramatického hnutí. Mladogramatici jako vědecký přístup k jazyku kodifikovali snahu o rekonstrukci prajazyka „a jako bezpečné pracovní metody k dosažení tohoto cíle užívali historické komparace založené na hláskových zákonech, jejichž působení pokládali za bezvýjimečné.“ (Večerka, 1981, s. 22). Všechny nepravidelnosti „bezvýjimečného“ vývoje, které si jazykovědci samozřejmě museli uvědomovat, byly vysvětlovány především druhým základním metodologickým postulátem – **morfologickou analogií**.

²⁴ Srov. k tomu Schleicherovu Stammbaumtheorie, tedy tzv. rodokmenovou teorii.

²⁵ Tato metaforická analogie má pak výrazné korespondence ve způsobu, jakým se o jazyku mluví, srov. vyjádření jako: „[neflexivní jazyky mají, MB] sterilní kořeny, z nichž nerostou ani rostliny ani stromy [rozuměj afíxy, MB],“ nebo „[naproti tomu flexivní jazyky v sobě uchovávají, MB] živý princip rozvoje a růstu [protože jen ony mají, MB] bohatou a plnou vegetaci.“ (cit. podle Černý, 1996, s. 89).

²⁶ Černý (1996, s. 98) uvádí, že na Schleichera měl při formulování jeho jazykovědné teorie značný vliv darwinismus, v tomto smyslu je zajímavé, že Schleicher byl původně botanik a jazykovědce se věnoval teprve v posledních letech svého života.

²⁷ S „biologizujícími“ výroky jako „popis „organismu uvedených jazyků“ nebo „vysledovat fyzické a mechanické zákony [těchto jazyků, MB]“ (cit. podle Erhart – Večerka, 1981, s. 21), které jsou do značné míry charakteristické pro celé jazykovědné myšlenkové hnutí 19. století, se ostatně můžeme setkat již u Boppa (viz Erhart – Večerka, tamtéž, s. 21).

Z hlediska našeho přístupu je zajímavé, že oblast, které věnovala historickosrovnávací lingvistika pozornost, lze jen těžko vymezit na naší mapě předmětné oblasti lingvistiky. Všimněme si, že v uvedených „programových prohlášeních“ jazykovědných komparatistů i mladogramatiků není o předmětu vůbec zmínka. Vysvětlení proč, je myslím možné nalézt v tom, že na rozdíl od ostatních pozdějších přístupů (s nimiž obvykle spojujeme moderní jazykovědu), to nebyla teorie, metoda, způsob a cíl práce, které by určily předmět zájmu, ale že to byl naopak předmět zájmu, který formoval metodu, způsob a cíl práce. Můžeme tedy s J. Kořenským (1988, s. 7) říci, že v případě historickosrovnávací jazykovědy je „určenost typu [vědecké, MB] aktivity“ dána „charakterem objektu“. Přičemž „charakteru objektu“ nebyla zpočátku, kdy se historickosrovnávací jazykověda konstituovala, věnována teoretická reflexe. V očích jazykovědných komparatistů a mladogramatiků byl předmět neproblematický a nebyla mu věnována pozornost, byl prostě spatřován v jednotlivých relevantních, nejčastěji písemných, dokladech určitých jazykových jevů, jež bylo možné následně porovnávat.²⁸ Později, když začala být předmětu věnována pozornost, byl již způsob práce a cíl jednoznačně kodifikován, takže výraznější problematizace předmětu v rámci daného paradigmatu již nebyla možná. Vzpomeneme-li, že Kořenský tento směr vztahu od objektu k typu vědecké aktivity spojuje s vědami přírodními, vysvětlí se tím velmi dobře i možnost biologických či pozitivistických snah učinit z historickosrovnávací jazykovědy disciplínu přírodovědnou.

Myšlenkový proud jazykovědného historismu o důležitosti rozeznání předmětu neuvažoval, předmět se mu zdál být samozřejmý. **Když se zjistilo, že lze odpovídající si jevy srovnávat a rekonstruovat starší fáze jazykového vývoje, byla definována historickosrovnávací metoda, a teprve ona postupně odhalovala cíle, ke kterým lze díky ní dojít.** Není to tedy na rozdíl od mladších způsobů uvažování o jazyce společná perspektiva založena snahou o vidění stejného předmětu, ale zřetelně (i když problematicky) viděným předmětem vyvolaný a obecně přijatý cíl a **metoda** jeho dosažení. V tomto smyslu se tato myšlenková fáze skutečně blíží vědám přírodním. K opuštění biologické a pozitivistické linie (nikoli však snahy o exaktnost) – jak dále uvidíme – muselo nutně dojít, jakmile Ferdinand de Saussure rozeznal nutnost přesného vymezení předmětu vědy o jazyce.

²⁸ Jakou škodu mohla způsobit tato samozřejmost předmětu a s tím související nedostatek reflexe věnované jeho vymezení, lze doložit např. tím, že ještě J. Grimm přesně nerozlišuje písmena a hlásky, když říká, že „v německém *Schrift* se vyslovuje osm hlásek, protože *f* vlastně stojí na místě *ph*.“ (cit. podle Černý, 1996, s. 89).

5. Strukturalistické směry v lingvistice

5.1 Ferdinand de Saussure a Kurs obecné lingvistiky

„Jediným a pravým předmětem lingvistiky je jazyk uvažovaný sám o sobě a pro sebe.“

Kurs obecné lingvistiky

Pro lingvistiku 20. století měly naprosto zásadní význam myšlenky Ferdinanda de Saussura shrnuté jeho žáky na základě autorových přednášek v slavné knize *Kurs obecné lingvistiky* (1916). Nutno zde dodat, že Saussure měl i předchůdce a souputníky. Za všechny zde jmenujme alespoň dva: Předčasně zemřelého polského lingvistu působícího v ruské Kazani Mikołaje Kruszewského, který svou teorii vyložil v knize *Zarys teorii o jazyku* (Kruszewski, 1963 [1883!]) a významného představitele Pražské školy Viléma Mathesia, který k podobným závěrům jako de Saussure došel nezávisle ve stati *O potenciálnosti jevů jazykových* (1911) (Mathesius in: Vachek 1970, s. 5–53). Saussurovi však v žádném případě nelze upřít mnoho myšlenek svébytných a nových a především to, že své myšlenky systematicky, důkladně a promyšleně **formuloval**. O významu Ferdinanda de Saussura bylo napsáno mnoho. Jako první zavedl a definoval pojmy jako diachronie, synchronie, diference, ekonomie jazyka, foném, fonologie, hodnota, kód, opozice, označující, označované, syntagmatický vztah, asociativní (paradigmatický) vztah aj. Nejzásadnější význam pro následující vývoj lingvistického myšlení však mělo vydělení dichotomie *langue – parole* z obecné lidské schopnosti *řeči – langage*, a tedy uchopení jazyka jako systému.

Saussure vyčítá předcházejícím směrům a disciplínám zabývajícím se *řečí* buď nedostatečné, nebo nesprávné vymezení vlastní předmětné oblasti. Proto, když hovoří o úkolech lingvistiky, mimo jiné uvádí: „Úkolem lingvistiky bude vymezit a definovat samu sebe.“ (Saussure, 1989, s. 43). Sám tedy v následujících částech úvodu *Kursu* věnuje velmi pečlivou pozornost právě tomu, co má být nejvlastnějším předmětem vědy o jazyce. Saussure si povšiml, že to, co se jeví jako konkrétní jazykový fakt, např. slovo, může být nahlíženo jako několik odlišných věcí podle toho, zkoumáme-li tento zdánlivě hotový fakt jako zvuk, jako výraz určité myšlenky, jako ekvivalent příbuzného slova v jiném jazyce apod. To je však podle Saussura nežádoucí, a to proto, že „budeme-li řeč studovat z více stránek zároveň, předmět lingvistiky se nám bude jevit jako neuspořádaná změť věcí různé povahy a bez vzájemné souvislosti.“ (tamtéž, s. 45). Vyhnout se tomuto nebezpečí lze díky specifickému způsobu definování vlastního předmětu vědy o schopnosti *řeči*, čímž tato věda – Saussurem pojmenovaná jako lingvistika – získává předmět zájmu vlastní skutečně pouze sobě samé.

Saussurova snaha po jasném vymezení předmětu je tedy i snahou učinit z lingvistiky svébytnou, autonomní a sebevědomou disciplínu.²⁹ Tento integrální „pravý“ předmět lingvistiky nachází Saussure v jazykovém systému – v *langue*.

Podívejme se tedy nyní na to, jak Saussure *langue* vymezuje. V myšlenkovém pochodu, který vede Saussura k postulování *langue* (jazykového systému), lze rozlišit dvě „skupiny“ úvah. První taková skupina [část (1), viz bod 5.1.1] je spjata s vyvázáním znaku ze závislosti na konkrétním, individuálním, a tedy náhodném. Skupina druhá [část (2), viz bod 5.1.2] je pak spjata s definicí *langue* jako specifického systému vztahů mezi těmito znaky.

5.1.1 Nové pojetí jazykového znaku

První část Saussurových přímých úvah vedoucích k novátorskému pojetí jazykového znaku lze shrnout zhruba takto (originální pasáž viz Saussure, 1989, s. 47–50): Saussure se snaží odlišit to, co je v jazyce nepřehledné, náhodné od toho, co není. V komunikačním okruhu mezi dvěma osobami znázorňujícím přenos informace pomocí jazyka od osoby A k osobě B tedy vyděluje dvě části. **Část vnitřní**, kam řadí fakta vědomí, tj. v jeho pojetí **pojmy** asociované s jim vlastními **akustickými obrazy**, které slouží k jejich zpřítomňování, a **část vnější** zahrnující jednak fyziologický proces předání impulsu (který odpovídá akustickému obrazu) fonačním orgánům a následnou realizaci, a jednak proces čistě fyzikální, tj. šíření zvukových vln vnějším prostředím. Pro to, abychom získali integrální, „pravý“ předmět lingvistiky, je podle Saussura nutné odhlédnout v tomto okruhu od všeho, co je v něm individuální, a hledat, co je v něm faktem sociálním (intersubjektivním), tj. to, co je v něm všem mluvčím společné. Vylučuje tedy z okruhu fyzikální část, protože „když slyšíme mluvit jazykem, který neznáme, zůstáváme vně sociálního faktu, protože nerozumíme.“ (tamtéž, s. 50). Mimo sociální fakt zůstává i fonetická realizace akustického obrazu, protože „k jejímu uplatnění nedochází nikdy hromadně, je vždy individuální a je pod kontrolou jednotlivce.“ (tamtéž, s. 50). Sociálním faktem a integrálním předmětem lingvistiky může být jedině část vnitřní. Jedině skrze schopnost ztotožňování různých vnímaných zvuků s jedním akustickým obrazem se tvoří vjemy, které jsou zřetelně u všech mluvčích totožné. Akustický obraz a pojem, vymezené v rámci komunikačního okruhu dvou osob jako to, co je všem společné, co je sociální (intersubjektivní), nezávislé na konkrétní situaci, tvoří pak

²⁹ Vzpomeňme na to, co jsme řekli o vývoji myšlení o jazyce před historickosrovnávací jazykovědou: Své teorie vyslovovaly o problematice spjaté s *řečí* jiné vědy než lingvistika, a to jen jako k dílčímu, další poznání prostředkujícímu předmětu, a proto z vlastních „úhlů pohledu“.

v Saussurově pojetí dvě strany jazykového znaku – označující a označované. Saussure tedy starší podobu učení o (jazykovém) znaku upravil tak, že jeho formu/výraz (označující) neztotožnil s konkrétním, singulárním zvukem a že znakem zpřítomňovaný předmět (označované) neztotožnil s konkrétním singulárním předmětem, ale s jím odpovídajícími obecnými **psychickými** entitami – s akustickým obrazem, respektive s pojmem.

5.1.2 Jazyk jako systém vztahů mezi znaky

Jazykový znak by tedy podle předcházejícího výkladu byl tvořen arbitrárním³⁰ asociativním svazkem akustického obrazu (= označujícího) a pojmu (= označovaného). V každém případě tedy s entitami obecnými – a nikoli tedy svazkem konkrétního singulárního zvuku se singulární skutečností reálného světa. Díky tomu je znak proto, že jeho forma/výraz nyní zastupuje ve světě nepřítomné entity (zastupuje jednotku obecnou, nikoli konkrétní), nutně vyvázán ze vztahu/závislosti na mimojazykové skutečnosti.³¹ Znaky se stávají nezávislými na struktuře mimojazykové reality. Nejsou-li však kvality jednotlivých znaků kvůli ztotožnění označovaného a označujícího s abstraktními entitami závislé na struktuře reálného světa, na čem pak jejich kvalita a vlastnosti závisí? Jediná rozumná odpověď na tuto otázku v případě, že znak vyvážeme ze vztahu k realitě, zní, že znaky se stávají nutně závislými samy na sobě. A tuto odpověď Saussure samozřejmě také předkládá. Jeho myšlenka je uchopena na základě důležitého pojmu **hodnoty**, tj. „označení pro emergentní vlastnosti, kterých nabývá znak tím, že je součástí strukturní totality.“ Pro označované to znamená, že „na úrovni označovaného je významová hodnota emergentní vlastností slov získaná jejich vztahy ve slovní zásobě.“ (Doležel, 2000, s. 131). A dodejme, pro označující totéž znamená, že jejich hodnota je ustanovena jejich vztahy k ostatním označovaným. Vazba

³⁰ Fakt arbitrárnosti jazykového znaku zde ponechávám stranou. Je přesto nutné zde zmínit alespoň toto: Arbitrárnost se týká vnitřního vztahu označovaného a označujícího, nikoli vnějšího vztahu znaku jako celku k předmětu v reálném světě, který má zastupovat (zpřítomňovat). Je zřejmé, že v tomto druhém smyslu jazykový znak být arbitrární nemůže, protože pak by jakýkoli znak mohl zastupovat jakoukoli skutečnost, což by samozřejmě znemožňovalo komunikaci.

³¹ Přestože je označující i označované generováno jedinečnými systémovými vztahy, neznamená to samozřejmě, že pomocí znaku nelze odkázat k mimosystémové skutečnosti. Označující i označované vznikající uvnitř systému (*langue*) naopak slouží k tomu, aby se pomocí jejich svazku, tj. znaku, odkazovalo mimo systém. Zásadní však je, že označující i označovaná jsou generovány v systému, nikoli ustanovovány na základě vztahu ke světu. Zkoumání vztahu znak – svět, tj. užíváním znaku k referenci, je proto nikoli záležitostí studia *langue* (systému), ale již záležitostí studia *parole* (užití jazyka).

označovaného, a tím i znaku, k realitě je díky uvedenému vymezení jeho složek zrušena ve prospěch jeho vazby k jiným znakům.

Tato závislost významové hodnoty (na straně označovaného) – a dodejme zvukové hodnoty (na straně označujícího) – na jazykovém systému znamená nemožnost jiného vymezení označovaného (a označujícího), než je vymezení čistě negativní: Není-li totiž možné vymežit označované na základě jeho ztotožnění s pozitivně vymežitelným (protože např. rozprostraněným) referentem, nezbyvá než hledat takové vymezení ve vztahu k jiným označovaným, tzn. ve vztahu k jiným znakům. Teprve (a právě) odsud vychází představa jazykového systému jako systému vztahů mezi znaky. Saussure (1989, s. 142) to říká jednoznačně: „Jazyk je systém, v němž jsou všechny termíny vzájemně závislé.“

Síť vztahů mezi takto pojatými znaky, jejichž složky nejsou konstituovány na základě vztahu k realitě, tj. na tom, jakým způsobem je konkrétně realizovaný sled hlásek, který tvoří obecný akustický obraz, i na tom, jak konkrétně vyhlíží předmět, který je tímto sledem hlásek označován, pak tvoří *langue* – jazykový systém. Takto pojatý **jazykový systém (*langue*) je fakt sociální (intersubjektivní). *Langue* je tvořen souhrnem všech verbálních obrazů všech mluvčích, jednotlivci je vnější, je stejnorodý: je to systém znaků, v němž to nejpodstatnější je arbitrárně ustavená jednota označujícího a označovaného konstituovaná systémovými vztahy. Naopak – ty části okruhu, které nejsou sociálními fakty, které nejsou společné všem uživatelům jazyka, které jsou individuální (např. konkrétní způsob realizace akustických obrazů), tvoří mluvu (*parole*), tedy nestejnorodý soubor všech realizací a manifestací jazyka (*langue*).**

A právě takto definovaný systém Saussure určuje za předmět lingvistiky, když říká: „Jediným a pravým předmětem lingvistiky je jazyk uvažovaný sám o sobě a pro sebe.“ (tamtéž, s. 254).

Shrňme tedy vše ještě jednou. Za řadou precizních úvah vedoucích k vymezení jazykového systému stála Saussurova nechuť k nedostatečnému nebo neodpovídajícímu definování předmětu, kterým by se měla věda o jazyce zabývat. Začal tedy budovat svou vědu zcela od začátku (na rozdíl např. od Pražské školy, která do jisté míry paralelně se Saussurem došla k podobným závěrům díky polemickému přehodnocení názorů starších, viz o tom dále v oddíle 5.3 Pražský lingvistický kroužek). To předpokládalo především co nejpřesnější definici toho, čím se má tato věda zabývat. Saussure si velice správně uvědomil, že rozpoznání předmětu lingvistiky není jednoduché. Na rozdíl od mnoha jiných fenoménů, kterými se zabývají přírodní vědy a které jsou definovatelné fyzikálně, patří fakta jazyka mezi fenomény společenské povahy, které fyzikálním způsobem definovat nelze. Mezi společenské

a psychické fenomény řadí fakta jazyka především to, že je lze nerozporně různými způsoby definovat podle toho, jaký při jejich definování zaujmeme postoj, tj. z jakých pozic je budeme nahlížet. Tedy fakt, „že předmět ani zdaleka nepředchází hledisku, a dalo by se říci, že je to právě hledisko, které vytváří předmět.“ (Saussure, 1989, s. 44). Saussure se tento problém sociálních a psychických věd pokusil řešit řadou úvah, které jsme zde výše představili a které vyústily v systémové pojetí jazyka. Tím, že jako předmět lingvistiky vymezil jazykový systém, nedefinoval tedy pouze domnělý „pravý“ předmět lingvistiky, ale pokusil se tak zároveň vyřešit i nebezpečí naznačené mnohosti perspektiv, ze kterých lze předmět nahlížet, za čímž stojí zřejmá snaha po exaktnosti a objektivnosti.

5.1.3 Jazykový systém jako předmět lingvistiky

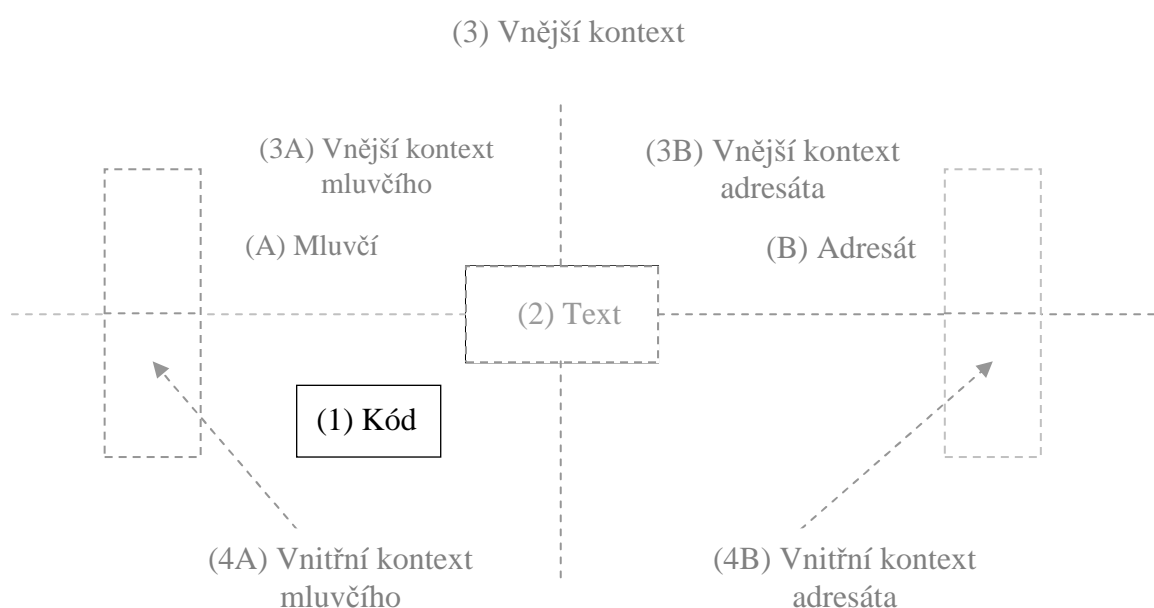
Věnovali jsme zde vyčlenění dichotomie *langue* – *parole* z obecné schopnosti *řeči* poměrně detailní pozornost proto, že jde (nejen) dle mého názoru o klíčovou událost pro následující vývoj lingvistiky. Dovolím si zde tvrdit – a v následujících částech se pokusím ukázat –, že pro další vývoj lingvistického myšlení je ze všech Saussurových myšlenek nejzásadnější právě myšlenka o systémovém charakteru jazyka. Požadavek studia systému nalezl velice brzy po vydání *Kursu obecné lingvistiky* příznivý ohlas a začal být naplňován prací několika jazykovědných škol (Pražský lingvistický kroužek, Kodaňská škola, Ženevská škola) i jednotlivých osobností (J. Kuryłowicz a další). Ačkoli Saussurovi bezprostřední následovníci četli *Kurs* různým způsobem a liší se mimo jiné od sebe již tím, jak si představují vlastnosti a charakter systému, je zřejmé, že Saussurovo vydělení *langue*-*parole*vé dichotomie z totality *langage* (jako obecné lidské schopnosti *řeči*) bylo natolik převratné a inspirující, že pozornost následujících generací lingvistů byla skutečně obrácena v souladu se Saussurovým požadavkem právě na studium *langue* – jazykového systému. Tuto pozornost věnovanou systému je tedy – při vědomí různosti a specifčnosti následujících přístupů – možné označit za společného jmenovatele všech lingvistických směrů, které samy sebe označují za **strukturalistické**.

Prvotním předmětem lingvistiky je tedy podle Saussura jazykový systém (*langue*). Saussure (1989, s. 54) v této souvislosti mluví o **lingvistice jazyka** (*langue*). Další předmět, jež má však vůči studiu jazyka jako systému druhotné postavení, má lingvistika ve studiu individuální části komunikačního okruhu – v *parole*. Saussure v tomto smyslu mluví o **lingvistice mluvy** (*parole*). Vydělení dichotomie *langue* – *parole* vnáší do předmětu lingvistiky „pořádek“: „Všechny prvky řeči, které vytvářejí mluvu, se samy podřizují této

první vědě [tj. lingvistiky jazyka, MB] a v důsledku této podřízenosti nacházejí všechny části lingvistiky své místo.“ (tamtéž, s. 54).

Vůči našemu modelu, vůči mapě předmětné oblasti lingvistiky, je tedy předmět, kterému by se měla lingvistika podle Saussura věnovat, vymezen velmi úzce.³² Na schématu, na naší mapě předmětné oblasti lingvistiky (viz obr. 3), by mu odpovídala problematika (1) kódu. Dá se tedy říci, že strukturalisté, kteří přijali za svůj Saussurův požadavek na zkoumání jazyka jako systému, popisují „jen“ kód (tj. strukturu systému jednotlivých jazyků), všechna jejich vyjádření se týkají struktury tohoto kódu; a na otázku „jak je možná řeč“ vlastně neodpovídají.

obr. 3

5.1.4 Saussurův odkaz

Posloupnosti myšlenek vedoucích k vymezení systému je v textu *Kursu* přímo věnována často citovaná pasáž z 2. kapitoly Úvodu (Saussure, 1989, s. 47–53). Ta si však, jak uvádí J. Peregrin (1999, s. 59–62), v podstatném smyslu protiřečí s jinými pasážemi textu, které jsou pro úplnou rekonstrukci myšlenkového pochodu vedoucího k systémovému pojetí

³² Představa, že předmětem lingvistiky je jen oblast kódu, přetrvává dodnes, srov. např. vyjádření Z. Salzmann (1997, s. 13) vedené již z pozic existence interdisciplinárního kontextu: „Mezi lingvisty a lingvistickými antropology tedy existuje dělba práce: první se zajímají o strukturu jazyka, zatímco druhé zajímá používání řeči a vztahy, které existují mezi jazykem na straně jedné a společností a kulturou na straně druhé.“

jazyka velice důležité.³³ V podstatě jde o rozpor mezi (1) úvahami o označujícím (akustickém obrazu) a označovaném (pojmu) jako obecných entitách uložených v mozku/mysli, jež jsme sledovali v oddíle 5.1.1, a (2) mezi úvahami o vyvázání jazykového znaku ze závislosti na mimojazykové realitě, které jsme sledovali výše v oddíle 5.1.2. Podle Peregrina (1999, s. 59–62), z něhož vycházíme v následujícím komentáři, tedy k postulování jazyka jako vzájemně provázaného systému znaků vedly dva obtížně slučitelné typy úvah.

V čem je tedy zmiňovaný rozpor? Jde o problém Saussurova psychologismu. Konkrétně o to, že Saussure na jedné straně obhajuje tezi, že označované a označující jsou konstituovány **až** vztahy mezi jednotlivými znaky; na druhé straně však ve svém modelu, kde rozlišuje individuální od sociálního, pracuje s pojmy a akustickými obrazy jako s **již** předem hotovými **psychickými** jednotkami uloženými v lidských mozcích/myslích. V této úvaze se však předpokládá, že k předem danému, hotovému, konkrétnímu pojmu se prostě v našich hlavách přiřazuje konkrétní akustický obraz zcela nezávisle na jiných takových dvojicích (srov. „Výchozí bod je v mozku jednoho (...), kde **jsou** fakta vědomí, která nazýváme pojmy, asociována s (...) akustickými obrazy sloužícími k jejich vyjadřování.“ [Saussure, 1989, s. 48] [zvýraznění moje]). Předpokládá se tedy, že hotovému, danému pojmu uloženému v mysli, je přiřazen hotový akustický obraz, který – je-li ztotožněn se singulárním zvukem – v lidské mysli tento pojem aktivuje, vyvolá. Takové spojení – je-li ustaveno nezávisle na spojeních dalších – však není ničím jiným než představou jazyka jako nomenklatury (výraz jako nálepka, která je přiřazena určitému významu a která je schopna daný význam zpřítomnit), kterou Saussure (1989, s. 95) označuje za „prostoduchou“ a odmítá slovy: „Pro některé lidi je jazyk (...) jen nomenklatura (...). Takové pojetí lze v řadě ohledů kritizovat.“ (tamtéž, s. 95).

Pokud bychom totiž připustili, že jazyk je nomenklatura, nepotřebovali bychom pojetí jazyka jako systému. Potřeba systému se vynoří teprve s otázkou, kde se ony obecné jednotky (pojmy a akustické obrazy) vzaly, čím jsou konstituovány; tedy s hledáním odpovědi, proč a jak jsou předem dány. Odpovídá-li Saussure na tuto otázku tak, že jsou konstituovány systémovými vztahy mezi znaky (jak jsme to rekonstruovali v oddíle 5.1.2), je to zřejmě v rozporu s možností umístit takto vzniklá obecná označující (akustické obrazy) a označovaná (pojmy) do lidského mozku/mysli.

³³ Důležité je upozornit na to, že zmíněná pasáž, v níž Saussure dochází k myšlence jazyka jako systému, je podle Peregrina (1999, s. 60, pozn. 89) nespolehlivá, Saussurovo autorství je u ní sporné; zatímco pasáže, na jejichž základě je možné provést konstrukci odlišnou, jsou dochovány i v Saussurových poznámkách, které byly při sestavování *Kursu* k dispozici, v případě této pasáže tomu tak podle Peregrina není.

Abychom pochopili proč, je nutné znovu přivolat Saussurovu metaforu o rychlíku v 8:45 ze Ženevy do Paříže (originální pasáž viz Saussure, 1989, s. 135). Tento argument směřuje jednak k tomu, že označovaným jazykového znaku „rychlík v 8:45 ze Ženevy do Paříže“ není konkrétní souprava (s x vagóny takové a takové barvy a parní lokomotivou), která odjela ze Ženevy do Paříže v 8:45 např. 5. 11. 1910, ale jakákoli souprava kategorie „rychlík“, která kdy vyjela/vyjede v 8:45 ze Ženevy do Paříže; tedy k tomu, že nemůže jít o označované totožné s nějakou fyzickou, ve světě přítomnou věcí. A jednak k tomu, že toto označované je konstituováno – zjednodušeně řečeno – vztahy k jiným označovaným. Toto označované **jako obecné** nemůže být dáno předem jako hotové samo o sobě, ale je nutně ustaveno, vymezeno tlakem ostatních okolních entit.³⁴ V našem případě tím, že v **systému** stejně obecných entit-vlaků odjíždějících během každého dne ze ženevského nádraží zaujímá tento vlak určité místo. Tento příklad výjimečně dobře ilustruje fakt, že aby označované mohlo být **obecnou** entitou „rychlík v 8:45 ze Ženevy do Paříže“, může být definováno a existovat jedině díky opozicím k jiným podobným entitám „systému vlaků“. Zmíněný příklad tak velmi dobře potvrzuje myšlenku o obecné povaze označujícího a označovaného; označovaná entita „rychlík v 8:45 ze Ženevy do Paříže“ je skutečně obecná.³⁵ Je-li však ustavena vztahem k okolním entitám stejného druhu, je sice možné říkat jí pojem, ale tvrdit o ní, že se nachází v lidském mozku/mysli, nedává – myslím – dost dobrý smysl (jak by se do mozku/mysli mohla dostat?). V první části úvahy směřující k postulování systému (viz oddíl 5.1.1), v níž Saussure chápe označující a označované jako obecné entity jsoucí v mozku/mysli člověka, se tedy počítá s tím, že obecné entity, jejichž vzájemnými vztahy je tvořena struktura (pojmy a akustické obrazy), už v hlavě musí předem být. Podle toho, co vyplývá z části druhé (viz oddíl 5.1.2), v níž Saussure mluví o zrodu znaku ze směru tlaku ostatních částí systému, však tvrdit, že se pojmy a akustické obrazy nacházejí v mozku/mysli, není zřejmě možné.³⁶ Jak známo, Saussure *langue* nepovažoval za vrozený. V první části svých úvah vedoucích

³⁴ Tedy: na základě zmíněných systémových vztahů lze vymežit označované (i označující) pouze negativně; tzn. tak, že např. řekneme: označované x_1 není totožné se všemi zbylými, obklopujícími jej označovanými x_2, x_3, \dots, x_n . O označovaném x_1 nelze říci nic pozitivního, nelze říci, čím je nezávisle na systému; lze je vymežit jedině ze strany tlaku systému, tj. negativně – tzn. říci o něm, čím vším není.

³⁵ Dokazuje to např. to, že jakýkoli obyvatel Ženevy může říci např. „Do Paříže vždy jezdím rychlíkem v 8:45 a vracím se...“, bez toho aniž by zrovna označoval nějaký konkrétní, „fyzický“, ve světě existující vlak.

³⁶ J. Peregrin (1999, s. 60) vykládá tento rozpor tím, „že Saussure prostě neměl k dispozici pojmový aparát, o který by mohl svou nepsychologickou teorii významu opřít, a v některých místech mu nezbylo, než se zase opřít o mentalistickou terminologii“ a začít tedy hovořit o pojmech a obrazech jsoucích v mysli. V pozn. 88 na s. 60 též naznačuje, že zmíněné rozpory mohly být způsobeny tím, jak text *Kursu* vznikl.

k postulování systému však předpokládá, že obě části jazykového znaku prostě „máme v mozku/mysli“.³⁷ Kromě toho, že nevysvětluje, „jak se tam mohly dostat“, se z druhé důležité části úvah postulující *langue* zdá vyplývat, že říci o pojmech (a akustických obrazech), že jsou v mozku/mysli, nedává smysl.

To před nás staví řadu zásadních otázek týkajících se statusu tohoto systému. Je jazykový systém uložen v mozku/mysli? Pokud ano, mohl by mít jeho popis status popisu ontologické reality? Nebo by šlo jen o model něčeho, s čím naše mysl pracuje. Pokud *langue* v mozku/mysli uložen není, může jít v případě jeho popisu o popis ontologické reality, nebo o model, tj. nástroj zajišťující jednotící perspektivu, která umožňuje lépe (nebo vůbec rozumně) „mluvit“ o jazyce?

V každém případě je zřejmé, že jazyk (*langue*) (pokud existuje) není přímo pozorovatelný. Projevuje se jen skrze *parole*. Je tedy tento systém popsitelný tak, jak skutečně „vypadá“? Jsme schopni dojít na základě pozorování *parole* k tomu, jak nutně musí systém vypadat, nebo nikoli?

Tuto otázku si Saussure položil v jiných souvislostech a výsledek by nás měl před kladnou odpovědí varovat. Jde o případ tzv. druhého Saussura – Saussura anagramatických studií –, který popisuje L. Doležel (2000, s. 134–140) a který přímo osvětluje výše naznačené „epistemologické dilema“. Saussure byl přesvědčen, že latinské básnictví je již od starověku tvarováno dvěma typy norem – metrem a anagramy, tj. zvukovými parafrázemi slova nebo jména, jejichž označující je nespojitě rozptýleno po jednotlivých hláskách podle určitých pravidel v textu básně. Měl by tedy existovat kód, který pořadí podle jistých pravidel hlásky v textu tak, aby tyto hlásky nespojitě tvořily určité slovo nebo jméno.³⁸ Podle něj tedy za texty básní stejně tak jako metrické vzorce stojí i anagramatické struktury. Může-li být z aktuálních textů rekonstruováno abstraktní metrum, může z nich být rekonstruován kód, který řídí uplatňování anagramů v jednotlivých textech. V tom případě by fakt, že v textech nalezneme anagramy pořádané tímto kódem, znamenal, že tak prokazujeme jeho faktickou existenci. Saussure formuloval řadu pravidel, která měla tvorbu anagramů řídit, avšak při jejich zpětném uplatnění, při hledání anagramů v konkrétních textech, se musel uchýlovat k řadě výjimek a

³⁷ Viz např.: „Při uvažování o okruhu mluvy jsme (...) viděli, že oba termíny zahrnuté v jazykovém znaku [tj. pojem a akustický obraz, MB] jsou psychické a v **našem mozku** jsou sjednocovány asociativním svazkem. (Saussure, 1989, s. 95) (zvýraznění moje).

³⁸ Z textu básně by tedy mělo být možné rekonstruovat označované (jméno, slovo), přičemž hlásky, z nichž je toto jméno nebo slovo tvořeno (jeho označující), jsou v textu rozptýleny podle stanovených pravidel. Tak např. podle Saussura z diskontinuitního označovaného ve verši /**facundi calices hausere – alterni**/ získáme aplikací pravidel označované (anagram) fa-al-er-al-erni, tj. jméno Falerni. (viz Doležel, 2000, s. 139).

k ad hoc učiněným licencím. Ve výsledku tedy tento druhý Saussure podle Doležela „nepraktikuje sémantickou interpretaci – přidělení významu [jména nebo slova tvořícímu anagram, MB] k určitému *signifiant* [tj. označujícímu, podle pravidel v textu nespojitě rozmístěných hlásek, MB] –, ale spíše její opak: zastřený význam [slovo nebo jméno, MB] je postulován arbitrárně a jeho forma výrazu je dodána **náhodnou** prohlídkou textu.“ (Doležel, 2000, s. 140) (zvýraznění moje). Doležel tímto příkladem vhodně ilustruje „základní epistemologické dilema strukturalistické poetiky 20. století“, totiž otázku: „Jsou struktury a vzorce básnictví objevené a popsané strukturální poetikou skutečnost nebo fantasmagorie?“ (Doležel, 2000, s. 135).

Analogie s *langue*, ke které směřujeme, je myslím zřejmá; můžeme tedy vztáhnout Doleželovo epistemologické dilema též na strukturní lingvistiku 20. století a parafrázovat je slovy: „Je struktura systému, kterou jsme schopni popsat na základě projevů *langue* v *parole* skutečnost nebo fantasmagorie?“ Situace s *langue* je totiž podobná – máme postulovaný jazykový systém (= postulát o existenci anagramů), a cílem naší vědy je podat popis tohoto systému (= pravidel pro tvoření anagramů). K dispozici máme jen projevy systému v *parole* (= texty latinských básní). Na základě pozorování *parole* (= jednotlivých textů latinských básní) se vyjadřujeme k podobě systému (hledáme v textu nespojitě označující anagramu a na základě toho stanovujeme pravidla pro jejich pořádání). Rekonstruujeme podobu systému (= nacházíme anagramy, získáváme pravidla pro jejich pořádání). Je však tato podoba systému skutečnost? (= neumožňuje nám „tvorbu“ anagramů náš předcházející postulát jejich existence?). Tzn. není z textu rekonstruovatelný jakýkoli anagram a není tedy i za jednotlivými projevy systému (za *parole*) možné rekonstruovat jakoukoli jeho podobu, tzn. přisoudit postulovanému systému jakoukoli strukturu?

Saussure své pojetí jazyka jako systému zamýšlel jako jednotící perspektivu. Svým požadavkem, aby lingvistika podala popis *langue*, tedy založil lingvistiku jako popisnou vědu, jejímž cílem je na základě popisu a klasifikace dostupných jazykových dat (z jednotlivých jazyků) podat co nejexplicitnější popis konkrétních jazykových systémů (jejich struktur). Naplnění tohoto úkolu však zůstalo až na jeho následovnicích, kteří jeho převratnou myšlenku o systému za jednotlivými texty přijali (a to je zřejmě to jediné, co je spojuje); zmíněné úkoly však začali řešit po svém. Na příkladu dvou strukturalistických škol se v následujících kapitolách pokusíme podívat na dva způsoby – způsob deduktivní a induktivní – jak systém popsat.

5.2 Glosematika. Louis Hjelmslev

Sledující glosematiku, budeme se zde soustředit především na práci *Úvod do teorie jazyka*³⁹ vypracovanou čelným představitelem kodaňského strukturalismu Louistem Hjelmslevem.⁴⁰ V Saussurových stopách považuje Hjelmslev za nejvlastnější předmět lingvistiky jazykový systém. Stejně jako Saussure si totiž uvědomil, že „jazyk i v tom případě, je-li předmětem vědy, **není cílem sám o sobě**, nýbrž prostředkem: prostředkem k poznání, jehož základní předmět leží mimo něj [tj. mimo jazyk, MB].“ (Hjelmslev, 1972, s. 8) (zvýraznění moje). Stav, kdy fakta jazyka využívají jako prostředky ke svým vlastním závěrům jiné disciplíny, je nežádoucí proto, že potom „můžeme prostředek tohoto poznání, samotný jazyk, přehlédnout.“ (tamtéž, s. 8).

Tento problém řeší Hjelmslev obdobným způsobem jako Saussure. Jazyk dle něj nelze chápat jako „konglomerát nejazykových [mimostrukturních, MB] jevů (např. fyziologických, psychologických, logických, sociologických), **ale jako soběstačný celistvý útvar, strukturu sui generis**.“ (tamtéž, s. 9) (zvýraznění moje). Abychom se vyhnuli tomu, co je jazyku vnější, a dokázali rozpoznat tuto specifickou strukturu, musíme najít v konglomerátu všech mimostrukturních jevů jistou „konstantnost, která není zakotvena v nějaké skutečnosti nacházející se vně jazyka.“⁴¹ Nalezneme-li a popíšeme-li tuto konstantnost, můžeme ji „promítnout do skutečnosti jazyk obklopující, ať je tato skutečnost jakékoli povahy, takže jazyk [rozuměj struktura jazykového systému, MB] jako ohnisko zájmu zůstává hlavním objektem i při zkoumání této skutečnosti.“ (tamtéž, s. 12). Hjelmslev je dále přesvědčen, že za existencí množství jednotlivých textů se může skrývat **systém** – právě ona struktura sui generis. Jeho nejzásadnější teoretická práce s názvem *O základech teorie jazyka je tedy pokusem poskytnout lingvistům teorii, která umožní odpovídajícím způsobem popsat a nerozporným způsobem vyložit vlastnosti předpokládané struktury*, tedy toho, co je uprostřed konglomerátu nejazykových (mimostrukturních) jevů konstantní, a toho, co za množstvím jednotlivých textů může být systémové. Tento pokus je pro naše uvažování zajímavý ve třech zásadních ohledech.

³⁹ Poprvé tato stať vyšla v dánštině v r. 1943 pod titulem *Omskring sprogteoriens grundlaeggelse*, podruhé, v mírně upravené verzi, v angličtině v r. 1953 pod titulem *Prolegomena to a Theory of Language*. V této práci vycházíme z českého překladu (Hjelmslev, 1972).

⁴⁰ Srov. k tomu: „(...) govornja o glossematike, my budem govorit' isključitelno ob idejach L. El'msleva; drugije učenyje skoreje razvivali i utočnjali ego idej, no ne predlagali čto-libo novoje.“ (Alpatov, 2005, s. 168–169).

⁴¹ Srov. Saussurův požadavek zkoumat to, co je v komunikačním okruhu společné všem uživatelům jazyka.

Zaprvé je – mimo snahu o autonomizaci jazykovědy – tento pokus zajímavý snahou objektivizovat předmět lingvistiky a zařadit ji tak mezi exaktní vědecké disciplíny. Od Hjelsleva tedy explicitně zaznívá to, co u Saussura můžeme spíše tušit. Totiž požadavek, aby se k jazyku přistupovalo jako k jevu, který by byl „objektem exaktního a zobecňujícího zkoumání.“ (tamtéž, s. 12). Hjelslev vytyká humanitním oborům, že předmět svého zájmu chápou jako řadu jednorázových, individuálních, neopakovatelných jevů, které lze uchopit pouze na základě katalogizace jejich popisů, tj. na základě prostého řazení jednotlivých popisů vedle sebe. Upozorňuje na to, že až dosud humanitní obory odmítaly prověřit možnost zobecňujícího, systematizujícího popisu. Aby však byl jazyk zkoumán zobecňujícím, ale zároveň exaktním způsobem, tedy aby se lingvistika zařadila mezi disciplíny vědecké,⁴² je nutné nalézt za množstvím jednotlivých individuálních jevů **jeden** předmět, který umožní, aby byl jazyk zkoumán požadovaným způsobem. A právě sem směřují zmíněné úvahy o **konstantnosti** uvnitř nejazykových (mimostrukturních) jevů a přesvědčení, že množství textů „odpovídá nějaký **system**, jehož prostřednictvím je možné tento proces [tj. texty, MB] analyzovat (...).“ (tamtéž, s. 13). Teprve takto pojatý předmět – tj. systém – pak může být podle Hjelsleva předmětem exaktní a zobecňující vědy.

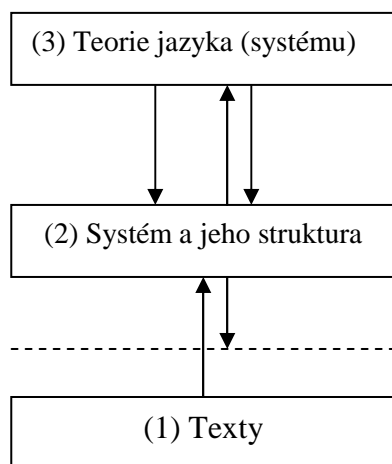
Zadruhé je pro náš přístup zajímavé zamyslet se nad tím, jak Hjelslev rozumí pojmu teorie a jaký má v jeho pojetí teorie vztah k jazykové realitě, k vlastním zdrojům dat, a tedy k textům. Dle Hjelsleva nemůže teorie nabývat žádný vztah k realitě: „zkušenostní data nikdy nemohou posílit nebo oslabit teorii samotnou, ale pouze její použitelnost.“ (tamtéž, s. 18). Jak je to možné? Povšimněme si, že Hjelslevova teorie není zamýšlena jako teorie textů, jednotlivých jazykových užití, ale jako **teorie samotného jazyka, tj. nástroje k popisu jeho struktury**. Hjelslev ontologický charakter struktury problematizuje,⁴³ jeho teorii je tedy lépe chápat jako **nástroj**, jehož prostřednictvím je možné analyzovat jednotlivé texty. Jeho teorie je tedy **teorií struktury jako nástroje jazykovědné analýzy**, jehož popis „slouží systematické rekonstrukci řádu, který je podkladem pro příslušný [jednotlivý zkoumaný, MB] objekt.“ (Nünning, 2007, s. 732). Musíme tedy, uvažující o Hjelslevově jazykové teorii, počítat se třemi rovinami. Zaprvé s rovinou konkrétních (1) **textů**, za druhé s rovinou (2) **systemu**, a to (a) indukované na základě možnosti zobecnění relevantních fakt, jež jsou společná jednak všem textům (viz systém za jednotlivostmi), a jednak konglomerátu nejazykových (mimostrukturních) jevů (viz konstantnost), ale (b) chápané jako nástroj popisu,

⁴² Viz o tom zde v kapitole 3 Tzv. předvědecká fáze lingvistiky? na s. 20–22.

⁴³ K tomu srov. např. vyjádření: „Ať už se jazyková struktura postaví na roveň skutečnosti, nebo se bude chápat jako její více či méně deformovaný obraz (...).“ (Hjelslev, 1972, s. 10).

díky kterému je možné k jazykovým faktům přistoupit exaktně; a konečně (3) s **rovinou teoretického popisu struktury systému**.

obr. 4

Dochází-li Hjelmslev k postulátu existenci systému induktivním způsobem, tj. zobecněním společných kvalit všech možných reálných textů a společných kvalit konglomerátu mimostrukturálních jevů (viz o tom výše), mohlo by být vše v pořádku. Problém Hjelmslevovy teorie jazyka spočívá v tom, jakým způsobem má teorie popisovat systém, tj. vlastnosti struktury. Z konkrétních textů indukuje totiž pouze gnozeologickou „existenci“ systému. Odmítá však na základě reálných textů indukovat i jeho popis (vlastnosti), tj. odmítá indukovat tomuto systému jeho strukturu. Systém takto popsán by totiž kvůli své závislosti na nutně omezené kvalitě i kvantitě dat, z nichž bychom jeho strukturu indukovali, nemohl sloužit jako podklad pro rekonstrukci nástroje k popisu všech textů daného jazyka, a tedy ani k popisu všech textů všech jazyků, které budou teprve vytvořeny, a dokonce ani textů, které by vytvořeny být mohly a nebudou. Hjelmslevova teorie má univerzalistické ambice, chce být totiž teorií nejen úplně všech existujících jazyků, ale též jazyků, které nikdy nevznikly a nevzniknou, ale jejichž existence je potenciálně možná.⁴⁴ A právě proto Hjelmslev odmítá,

⁴⁴ K Hjelmslevově snaze budovat univerzalistickou teorii čistě deduktivním způsobem srovnej vyjádření V. Skaličky (in: Čermák, 2004, s. 23): „Universalia jsou problematická, protože jsou zjišťována induktivně, a ne deduktivně.“ Hjelmslev se snaží deduktivním přístupem zamezit přesně této problematickosti induktivní cesty k univerzálnímu, kterou popisuje Skalička, a postupuje přesně v duchu jeho varování: „Universalia jsou nejistá, jejich tvůrci mluví o empirii [Hjelmslev však svůj termín empirie definuje a používá zcela jinak, než ho zde v tradičním smyslu užil Skalička, MB] a odmítají jakoukoli dedukci. Pak není jistota, že hned v tom prvním dalším jazyku po uvažovaných daný jev není, resp. nebyl nebo nebude.“ Skalička si však nebezpečí čistě deduktivního přístupu zajišťujícího univerzální teorii patrně uvědomoval, protože zároveň dodává: „Celý problém universalí je pochybný.“

aby to byla jednotlivá zkušenostní data, která vytváří teorii. Odmítá, aby vytvářená teorie byla vztahem k datům jakkoli korigována a usměrňována. Požaduje naopak budovat teorii (kvůli nebezpečné závislosti na kvalitativně i kvantitativně omezeném počtu dat) čistě deduktivním způsobem, pomocí matematicko-logických principů. Tedy tak, „aby jazyková teorie vybudovaná na čistě logických principech svrchovaně určovala svůj předmět prostřednictvím podmíněné⁴⁵ a přiměřené⁴⁶ strategie [teoretických, MB] předpokladů.“ (Hjelmslev, 1972, s. 18). Jestliže vlastnosti systému, který byl v nejobecnější rovině existence postulován na základě indukce (na základě tezí o systému za texty a konstantnosti v konglomerátu nestrukturních jevů), nejsou stejnou induktivní metodou záměrně nijak blíže specifikovány, jsou to pak nutně jediné apriorní teoretické postuláty, které vlastnosti systému mohou určit. Požaduje-li Hjelmslev tyto vlastnosti popsat deduktivně, tzn. svrchu, apriori, podmíněně (vůči realitě nezávisle, bez vztahu k datům), pouze na základě matematicko-logických principů, znamená to i následnou naprostou pravdivostní závislost vlastností struktury na těchto apriorně zvolených teoretických postulátech. A z druhé strany – adekvátnost takové teorie pak není žádným způsobem „kontrolována“ vztahem k reálným datům, ale jen ke struktuře, jejíž vlastnosti sama definuje. Celý Hjelmslevem vybudovaný přístup k jazyku se tak vyčerpává na dvoustranném nerozporném vztahu teorie a jí suverénně vytvořeného předmětu – struktuře (systému). Jestliže jsme řekli, že teorie není teorií něčeho reálně jsoucího, ale teorií nástroje (prostředku poznání) jazykovědné analýzy, lze tento deduktivním postupem vytvořený nástroj nerozporně vztahovat pouze směrem k teorii (kterou je ovšem vytvořen), nikoli jím však bezpečně provádět analýzu textů, pro kterou byl zamýšlen. Vhodnost takového nástroje není kontrolována ničím jiným než teoretickými postuláty, jejichž vhodnost a přiměřenost je ovšem ex definitione na datech neověřitelná. Jinými slovy – **tvrdí-li Hjelmslev, že oslabit nebo posílit teorii může pouze její použitelnost, nelze tuto použitelnost kvůli tomu, jakým způsobem byla teorie vybudována, nijak ověřit či (z)kontrolovat.** Tomu, že lze touto teorií dospět k uspokojivým výsledkům, nelze pak než věřit.⁴⁷ **Věřit**, že vlastnosti struktury byly na základě deduktivního principu popsány „správně“, tj. takovým způsobem, který umožní provádět analýzu dat tak, aby nedocházelo k jejich (neúnosné) deformaci. Do jaké míry jsou však data deformována, nelze nijak kontrolovat.

⁴⁵ Tj. arbitrární, nezávislé na jakékoli zkušenosti (viz Hjelmslev, 1972, s. 17).

⁴⁶ Tj. odpovídající předpokladům, o nichž z předchozí zkušenosti víme, že odpovídají jistým datům (viz Hjelmslev, 1972, s. 17).

⁴⁷ Srov. k tomu článek R. Čecha (2005, s. 19–31), v němž autor dochází odlišnou úvahou ke stejnému závěru.

Zatřetí je na celé Hjelmslevově jazykové teorii zajímavé, že výklad a popis struktury je uvažován pouze jako první, dočasná perspektiva jazykové teorie. Struktura je pouze prvním, základním předmětem jazykové analýzy a „od této první perspektivy se budou její okruhy rozšiřovat až do té doby, kdy se nám bude zdát, že byly již poslední důsledky vyvozeny. Tak budeme mluvit o několikerém rozšiřování perspektivy, čímž se také ty stránky globální totality lidské řeči, které z počátku byly z našich úvah vyčleněny, znovu do ní vracejí.“ (Hjelmslev, 1972, s. 24). Hjelmslev si uvědomuje, že jím budovaná teorie vykládá jen část problémů souvisejících s jazykem a předpokládá pozdější expanzi teorie i do dalších oblastí globální totality lidské řeči.

Zájem Hjelmslevovy glosematiky tedy zůstává zaměřen na oblast jazykového systému, a jeho strukturu (tj. na kód). Pokus o jeho exaktní „vědecké“ uchopení je pro nás zajímavý tím, že vede v důsledku k úplné imunitě teorie vůči reálným datům. Takto zbudovaná teorie je nerozporná pouze vůči předmětu, který si sama stvořila. A existenci takto stvořeného předmětu lze nerozporně vztahovat jedině vůči teorii, kterou byl stvořen. O vztahu teorie k reálným datům nelze říci nic určitého. Správnost závěrů získaných aplikací teorie na reálná data nelze potvrdit jako odpovídající, pravdivé, ani vyloučit jako neodpovídající, nepravdivé. Saussurův požadavek na popis systému zde byl naplněn s extrémní důsledností, jednotlivé texty nejen že nejsou (musíme přiznat, že dle Hjelmsleva jen zatím) předmětem zájmu, ale především zcela záměrně nemají mít vliv na podobu teorie, jež má sloužit k jejich analýze. Celou teorii můžeme tedy vhodně charakterizovat slovy J. Kořenského jako „instrumentalisticky chápaný langueový apriorismus.“ (Kořenský, 2003, s. 4).

5.3 Pražský lingvistický kroužek

Pražský lingvistický kroužek se zde pokusíme nejprve sledovat jako významný strukturalistický směr, který však – na rozdíl od ostatních strukturalistických škol – svými myšlenkami předznamenal překonání úzkého strukturalistického zaměření na systém.⁴⁸ Kroužek byl tvořen řadou výrazných individualit (Mathesius, Jakobson, Trubeckoj, Havránek, Skalička, Trnka aj.), které k jeho myšlenkovému dědictví přispěly osobitým způsobem, a

⁴⁸ K této tezi, kterou se pokusíme dále demonstrovat, srov. vyjádření v práci V. M. Alpatova (2005, s. 182): „Takim obrazom, sredi drugih škol strukturalizma dlja pražcev bylo charakterno **maksimal'no širokoje ponimanije ob''jekta lingvistiki**. Strogo priderživajas' strukturnogo podchoda k jazyku, pražcy stremilis' izučat' ego vsestronne, ne otkazyvajas' ni ot semantiki, ni ot istorii jazyka, ni daže v **značitelnoj stepeni ot vnešnelingvističeskoj problematiki**.“ (zvýraznění moje).

proto musíme (nebo i přesto můžeme) mluvit spíše o určitém průniku – o myšlenkovém jádru Pražské školy. V čem spočívá toto myšlenkové jádro, lze nejspíše (i když zřejmě velmi zjednodušujícím způsobem) charakterizovat dvěma přívlastky, které jsou s Pražskou školou tradičně spojovány. Totiž že jde o školu **funkční** a **strukturní** (funkčně strukturní).

V zahraničí je Pražská škola známá a kladně hodnocená především díky pracím, které se v rámci myšlenkového jádra vztahují spíše k charakterizujícímu přívlastku strukturní než funkční.⁴⁹ Máme zde na mysli uznávané popisy jednotlivých jazykových rovin, především oblast struktury subsystému fonologického (viz Trubeckého *Grundzüge der Phonologie*⁵⁰), ale i subsystému morfologického (Jakobsonovy práce *Beitrag zur allgemeinen Kasuslehre, Zur Struktur des russischen Verbums*) i syntaktického (Mathesiovo aktuální členění). Tato „strukturní“ část odkazu Pražské školy bývá v zahraničí chápána jako klíčová, a jelikož je spjata především s lingvisty zahraničního (tj. nikoli českého) původu (Jakobson, Trubeckoj), příspěvky domácích lingvistů k myšlenkovému odkazu školy, které lze v rámci myšlenkového jádra vztáhnout spíše k charakterizujícímu přívlastku funkční, bývají proto často podceňovány.⁵¹ Dle mého názoru je to však právě požadavek funkčního přístupu k jazyku,

⁴⁹ K možnosti rozdělení prací a myšlenek podle charakterizujících přívlastků strukturní a funkční srov. vyjádření M. Nekuly v ESC (s. 338) v hesle *Pražská škola*: „S ohledem na téma a cíl výkladu (**popř. autora**) vystupuje někdy do popředí přístup strukturní, jindy funkční.“ (zvýraznění moje).

⁵⁰ P. Sériot (2002, s. 107) velice zajímavě poukazuje na fakt, že „mnohokrát bylo upozorněno na to, že Trubeckoj v úvodu k *Základům fonologie* používá opozici jazyk/řeč (!) (s odkazem na de Saussura), aby na ní založil opozici fonologie/fonetika,“ ale že jde o „jediné (P. S.) místo, kde tuto dichotomii používá. Nikde jinde o ní neteoretizuje, nehraje u něho [v jeho díle, MB] žádnou roli – jazyk není systém znaků, ale nositel kulturního typu.“ Jestliže je dále podle Sériota (2002, s. 261) „ve frankofonním [a jistě i anglosaském, MB] světě bezpochyby nejznámějším Trubeckého textem úvodní kapitola *Základů fonologie*, kde rozlišuje fonologii a fonetiku na základě saussurovské opozice langue/parole,“ pak je tradiční chápání Trubeckého (založené na zmiňované práci) jako „velkého strukturalisty“ zřejmě zkreslující.

⁵¹ Na toto podceňování přínosu českých členů k myšlenkám kroužku zahraničními historiky lingvistiky bývá v české literatuře upozorňováno a bývá odmítáno (viz např. Černý, 1996, s. 148; Vykypěl, 2008, s. 150). Naopak, výslovné vztahování myšlenek a prací českých členů kroužku spíše k charakterizujícímu přívlastku funkční a členů zahraničních spíše k charakterizujícímu přívlastku strukturní se, pokud víme, v literatuře příliš často nezduřazuje. Srov. k tomu ale např. vyjádření J. Černého (1996, s. 149): „Pro Mathesia a většinu českých lingvistů byl příznačný především smysl pro jemnou analýzu a pro zasazování jazykových detailů do celkového systému, pro Jakobsona a Trubeckého naopak smysl pro co nejobecnější zákonitosti a pro velkorysé odhalování systémů jako celku.“ V podobném duchu o Mathesiovi viz i Daneš (2005, s. 83–97). Zajímavé je v souvislosti s tímto zmiňovaným podceňováním i následující úryvek z dopisu Trubeckého adresovaného Jakobsonovi: „Vytvořil jste kroužek. Podařil se Vám – dá se říct – přímo zázrak: Vychovat z provinčních filistrů vědce

který přispěl k rozšíření předmětné oblasti jazyk i o jiné části vymezitelné na našem komunikačním modelu. Právě funkční přístup vedl ke korekci redukcionistické koncepce imanentního pojetí jazykového systému, a tím i k uvědomění si problémů, jež úzce systémový přístup nedokáže řešit, a v důsledku toho i k náznaku překonání úzkého zaměření na systém.

Postoj k ontologickému statusu jazykového systému je však v Pražské škole složitější. Srov. k tomu často citovaná vyjádření V. Mathesia a B. Havránka, ale i vyjádření např. V. Skaličky. Mathesius (1966, s. 8) uvádí: „Jazyk jako systém vyjadřovacích znaků je abstrakce a má existenci jen ideálně reálnou“, zatímco Havránek v hesle *Systém* v *Ottově slovníku naučném nové doby* (OSNND, 1940, sv. 6, s. 677) uvádí zcela opačně: „strukturu je nejlépe chápati jako danost jazykovou“ a ve stejném duchu Skalička (2004c, s. 373) uvádí: „pro niž [Pražskou školu, MB] langue není abstrakce, ale samozřejmá skutečnost.“ V tomto směru je zajímavé, že názor uvedený v ranější fázi Mathesiova myšlení byl v sumarizujícím příspěvku do encyklopedie a v poměrně pozdním Skaličkově článku z r. 1947 „vytlačen“ názorem zcela opačným. I v tomto směru je možné uvažovat o specifickém, cenném původním vkladu českého funkčního „střízlivějšího“ křídla, jehož velmi výraznou postavou byl právě Mathesius, oproti teoretičtějšímu uvažování strukturního přístupu členů zahraničních, který postupně (přinejmenším ve vnímání v zahraničí), – ale zřejmě i na domácí půdě – „zatlačil“ původní funkční přístup více do pozadí. Důkazem se zdají být právě Havránkovo sumarizující heslo i vyjádření Skaličkovo.

Jestliže Saussura vedla k novému přístupu ke komplexu problémů spjatých s *řečí* především snaha po vymezení předmětu lingvistiky a snaha o její autonomizaci jako svébytné disciplíny, Hjelmsleva pak především snaha zpřístupnit lingvistice možnost zkoumání *řeči* exaktními metodami, vychází nový přístup Pražské školy k jazyku z důsledného kritického přehodnocování starších, především mladogramatických názorů na jazyk. Z tohoto důvodu zde chceme sledovat úvahy obsažené v raných pracích této „funkční skupiny“ (reprezentované v té době především Mathesiem a Havránkem). V takovém případě totiž uvidíme, že toto přehodnocování má za následek daleko naléhavější apel na zkoumání synchronní (v tehdejší terminologii statické) a funkční než na požadavek vymezování a popisování systému.

Potřeba nového přístupu je programově a polemicky vůči metodám starším vyslovena především v člancích Viléma Mathesia *Nové proudy a směry v jazykovědném bádání* (1925)

s obzorem a s vysokou úrovní nároků. (Ale je přirozené, že pro každého takového provinciála je to všechno strašlivě nezvyklé a chce se mu zpátky do jeho živlu.)“ (cit. podle Morávková, 1997, s. 121).

a Bohuslava Havránka *Směry dnešního lingvistického bádání* (1928).⁵² Mathesius vyslovuje nesouhlas s historickosrovnávací metodou především proto, že si uvědomil problémy, které historickosrovnávací metoda neumí řešit (funkce podmětu a predikace, problém funkce a existence slova, skutečná podstata tvoření vět). K řešení těchto problémů nabízí Mathesius metodu statickou (synchronní).⁵³ Klíčový argument vedoucí k tomuto požadavku vidíme zřetelně v této úvaze: Mathesius odmítá přesvědčení, „že vznik lingvistického faktu A2 je **dostatečně** vyložen konstatováním, že tímto faktem byl nahrazen dřívější lingvistický fakt A1“, a to z toho důvodu, že dle jeho názoru „nezáleží ani tak na zjištění pouhého sledu faktů, jako na ukázání, **proč** fakt A1 byl nahrazen faktem A2.“ (zvýraznění moje). A dochází k závěru, „že odpovědi na tyto otázky [tj. proč, MB] lze najít spíše obecnou analýzou jazyka v té době, ve které se objevily první náznaky studované změny.“ (Mathesius in: Vachek, 1972, s. 8–9). K požadavku funkčního přístupu vede pak Mathesia odmítnutí postupu historickosrovnávací metody, tj. odmítnutí analýzy vycházející od formy a směřující k významu (tj. analýzy vedené z pohledu čtenáře/adresáta, což bylo způsobeno především nutností interpretovat staré texty) a přesvědčení, že chceme-li zkoumat texty statickou metodou (synchronně), je naopak důležitější vycházet při analýze od funkce a směřovat k formě (tj. vycházet z pohledu mluvčího/pisatele) a zkoumat, jakými prostředky mohou být dané funkce naplněny.⁵⁴

Abychom rozuměli tomu, proč požadavek funkčního přístupu může komplikovat důsledné vidění předmětu zkoumání jedině v jazykovém systému, vyžaduje pojem „funkce“ komentář. V textech autorů Pražské školy se tento pojem používá značně nevyhraněně a bez teoretické reflexe, v obecném smyslu jako úkol, jež má jazykový prostředek plnit. N. Svozilová (1998, s. 64–71) v článku *K vývoji pojetí funkce* rozlišuje funkci **interní**, tj. systémovou funkci, kterou je jazykový prostředek schopen plnit na základě vztahu k jiným jazykovým prostředkům uvnitř systému, a funkci **externí**, tj. funkci, jakou je jazykový prostředek schopen plnit mimo systém, ve vztahu k mimojazykové realitě, a která je založena na jeho systémové funkci interní.⁵⁵ Přestože důsledná excerpce textů Pražské školy, která by

⁵² Obě práce jsou obsaženy v souboru Vachek (1972).

⁵³ Požadavek po uplatnění statické (synchronní) metody je vysloven již v Mathesiově článku *O potenciálnosti jevů jazykových* (Mathesius in: Vachek, 1972, s. 5–35), který vyšel původně ve věstníku Královské české společnosti nauk již v r. 1911!

⁵⁴ Na této myšlence je vybudována uznávaná morfologická typologie V. Skaličky.

⁵⁵ Zatíženost pojmu funkce v textech Pražské školy komentuje i F. Daneš, jenž rozeznává pět významů, jakých může tento pojem nabývat. Klíčové postavení i v tomto shrnutí zaujímá funkce externí a vnitrojazyková (Daneš, 2008, s. 13).

sledovala, v jakém významu se pojmu funkce na různých místech užívá, nebyla, pokud vím, nikdy provedena, je nesporné, že přinejmenším v oblasti stylistiky Pražské školy je nutné pojem funkce chápat externě. Směřující k důkazu, musíme nejprve uvést, jak Mathesius vymezuje stylistiku a definuje styl (sloh):

„Odpověď zní, že slohem rozumíme v oblasti slovesné význačný způsob, kterým je užito nebo se obvykle užívá vyjadřovacích prostředků jazykových **ke konkrétnímu účelu**.“ (Mathesius, 1966, s. 28) (zvýraznění moje).

„V obojím případě [při vědeckém zkoumání jazyka i stylu, MB] základem zkoumání jsou slova a věty, jichž individuální mluvčí nebo pisatelé skutečně použili. Při studiu jazyka se ovšem individuální promluvy studují jako ukázky jazykových možností celého společenství, kdežto při studiu stylu se snažíme zjistit, jak se jazykových možností platných v celém společenství použilo **v speciálním případě k individuálnímu účelu**.“ (Mathesius in: Vachek, 1972, s. 11) (zvýraznění moje).

Zde se nám slovo účel dostává do kontextu, kde je jednoznačně užito ve významu „externí funkce“. Nejde o vyjádření náhodné. Jestliže víme, že ve 30. letech byla věnována stylistice značná pozornost, můžeme se odvážit tvrdit, že je to projekt **funkční (tj. individuální a kontextem komunikace podmíněné) stylistiky**, rozpracovaný domácími českými členy kroužku,⁵⁶ který odhalil pražským lingvistům další problémy, spojené s konkrétními realizacemi jazyka v kontextu, jimž bude třeba věnovat pozornost. Jako důkaz, že termínu funkce se užívá v myšlení Pražské školy i v externím smyslu, a tedy i jako důkaz, že lingvisté Pražské školy si uvědomovali i nutnost řešit problémy ležící na našem schématu mimo oblast kódu, uveďme ještě jeden příklad. A to komentář V. Skaličky k saussurovské metafoře *langue* jako šachové hry: „Šachová hra, to není těch několik pravidel, kterým se snadno naučí desetiletý školák. Smysl dávají hře v šachy ona těžko zachytitelná a neustále se měnící pravidla o tom, jak třeba hrát, aby hra došla k úspěšnému cíli.“ (Skalička, 2004c, s. 371). I z této metafory jednoznačně zaznívá, že věnovat pozornost systému (tj. „několika pravidlům, která se naučí desetiletý školák“) nestačí a že je důležité věnovat se (i) kontextu, v němž má být systému použito k vytvoření komunikátu (tj. zachytit „neustále se měnící pravidla o tom, jak třeba hrát, aby hra došla úspěšně k cíli“). Nestačí tedy znát jazykový systém (pravidla šachu), je nutné v konkrétní situaci vytvořit komunikát, který v ní bude

⁵⁶ A to především ve sborníku *Spisovná čeština a jazyková kultura* (Havránek – Weingart, 1932) nebo v Mathesiově práci *Řeč a sloh* (Mathesius, 1966).

adekvátní (je třeba na základě znalosti pravidel táhnout tak, abychom se přiblížili vítězství). Není to tedy jistě náhodou, že právě z Pražského lingvistického kroužku ústy Vladimíra Skaličky (2004, 2004d)⁵⁷ zazněl explicitní požadavek na zkoumání *parole* brzy před tím, než došlo k tzv. komunikačně-pragmatickému obratu.

Z těchto příkladů by se mohlo zdát, že pražští lingvisté byli od přístupu k jazyku, tak jak ho známe z tzv. parolových disciplín, skutečně jen krůček. V souladu s literaturou, která opakovaně mluví „pouze“ o náznacích či předznamenáních takového přístupu, se domnívám, že tomu tak v klasickém období nebylo. Pokusíme se to ukázat na následujícím příkladu. V. Skalička ve svém příspěvku k problematice stylu, který probíhal v časopise *Slovo a slovesnost* na přelomu 30. a 40. let (viz Skalička, 2004a, s. 248–255), polemizuje s definicí stylu jiného člena Pražské školy J. M. Kořínka. Ten v rámci diskuse předkládá tuto definici: „Specifický odraz cíle jazykového projevu v jazykovém materiálu je jazykový styl.“ (cit. podle Skalička, 2004a, s. 249). Skalička tuto definici chápe – dle mého názoru velice přesně – v tom smyslu, že „cíl je mimolinguistický jev, [který, MB] ale zanechává v jazykovém materiálu odraz. Podle toho jaký je cíl, vypadá také jeho odraz“ (Skalička, 2004a, s. 249), a toto pojetí ostře odmítá slovy: „My však chceme styl jako jev lingvistický posuzovat z hledisek lingvistických. Není proto pro nás styl odrazem cíle promluvy. Jsme přesvědčeni, že vztah mezi stylem a cílem je složitější.“ (Skalička, 2004a, s. 249). Všimněme si, že Kořínkova definice nijak explicitně nevztahuje pojmy cíl (funkce), odraz, jazykový projev, jazykový materiál (realizace, *parole*) k pojmu systém. Na systém tu zbývá role „pouhého“ předpokladu, který umožní vytvořit srozumitelný, účelný jazykový projev; o podobě projevu však dle této definice suverénně rozhodne jedině jeho cíl. Pozice systému (*langue*) v této definici, tj. systému jako předpokladu umožňujícího vytváření promluv vedoucích k určitému cíli, je zde téměř totožná s pozicí systému (*langue*) uvnitř komplexu parolových disciplín (viz o tom blíže v kapitole 6 – Parolové disciplíny a komunikačně-pragmatický obrat). Skalička však tento přístup, jak jsme viděli, striktně odmítl, což nám spolu s jeho komentářem k metafoře systému pojatého jako šachová hra velmi dobře slouží jako ilustrace hranice mezi strukturně-funkčním a parolovým přístupem, kterou už nebyli členové Pražské školy ochotni překročit. Tento dílčí nenápadný spor ukazuje, jak lingvisté Pražské školy řešili „otázku kompatibility langueového předpokladu (...) s alespoň mírným funkcionalismem.“ (Kořenský, 2003, s. 4). Vzpomeňme, že Skalička, když hovoří o „těžko zachytitelných a stále se měnících pravidlech vedoucích k úspěšnému cíli“, neztrácí ze zřetele hledisko systémové. Naopak – sledování konkrétních promluv má sloužit pouze jako rámeček, z něhož lze odvodit systémové

⁵⁷ Jde o texty *Promluva jako lingvistický pojem* [1937!] a *The Need for a Linguistics of „La Parole“* [1948].

funkční chování jazykových jednotek. Vidíme zde dále dobře, že Kořínkova definice stylu vede – řekněme – k „zanedbání“ úlohy systému v komunikaci a tím k funkcionalismu příliš silnému na to, aby byl alespoň teoreticky slučitelný se strukturními postoji Pražské školy.

K překonání úzkého zaměření na jazykový systém přispěly však i práce vztahující se k charakterizujícímu přívlastku strukturní. Lingvisté Pražské školy totiž, na rozdíl od téměř výlučně teoretizující práce Saussurovy či prací kodaňských strukturalistů, začali teorii skutečně aplikovat a popisovat struktury, které se skrývají za jednotlivými projevy jazyka (různých jazyků). Požadavek funkčního přístupu vedl ke korekci imanentistického, apriorního pojetí *langue*, což bývá obvykle shrnováno pod tezi, že na rozdíl od Saussura (a dodejme i Hjelmsleva) nepovažuje Pražská škola jazykový systém za uzavřený, ale za otevřený. O co jde, bude zřejmé z následujícího citátu J. Kořenského, který tvrdí, „že to byl požadavek funkčního přístupu, jenž v klasické pražské podobě modeloval působení řečových procesů, *parole* (užívání jazyka, diskursu) v podobě ‚zpětného‘ působení řečové činnosti na apriorní a v zásadě se imanentně (tedy autonomně) organizující systém jako jakýsi ‚ohlas‘ systému na jeho vnější funkce.“ (Kořenský, 2003, s. 4). S touto tezí přesně koresponduje Jakobsonův termín „terapeutická změna“, tedy změna systémového uspořádání jako lék na dočasnou nestabilitu systému vyvolanou „ohlasem“ na jeho užívání. S pokusy odhalit systémové vztahy za stále vyššími jazykovými plány se však dostavilo vědomí toho, že čím vyšší rovina jazyka, tím menší je její systémovost. I bez nutnosti této „funkční korekce“ vedl strukturní přístup k problematizaci úzkého systémového přístupu. Jednotlivé subsystemy jazyka byly popisovány metodologicky odlišným způsobem, což v důsledku vedlo k představě o oslabené systémovosti jazyka jako celku.⁵⁸ Postup k stále vyšším jazykovým plánům však vedl také k vědomí nutnosti zamýšlet se též nad rovinou nadvětnou. Tuto problematiku rozpracoval především Vilém Mathesius ve své teorii **aktuálního členění**. Zejména tato teorie, ale i jiné dílčí Mathesiovy myšlenky, tak **předznamenaly textovou lingvistiku**. Myšlenky členů Pražské školy mohou tedy sloužit jako vhodná ilustrace faktu, že závažné otázky, na které by lingvistika měla nalézat odpověď, nesouvisí pouze s komplexem otázek, které před ni staví studium systému.

Myšlenky některých členů Pražské školy však předznamenávají i komplexy otázek spjaté s vnitřním kontextem mluvčího a adresáta. Vzhledem k tomu, že jde v tomto směru o formulace spíše enigmatické a náznakové, nebudeme se jim zde věnovat v takové šíři, jako jsme to učinili výše v případě směřování Pražské školy ke kontextu vnějššímu. Problematiku vztahu Pražské školy a vnitřního kontextu ilustruje na příkladu Viléma Mathesia přehledně

⁵⁸ Tento problém byl později řešen pomocí dodnes vlivné teorie centra a periferie.

František Daneš (1991, s. 161–174) v článku *Mathesiova koncepce funkční gramatiky v kontextu dnešní jazykovědy*. Proto zde jako důkaz zmíněného vědomí komplexu problémů spjatých s vnitřním kontextem pouze uvedeme Danešem citovanou klíčovou pasáž z Mathesiova článku o funkční lingvistice a stručně i Danešův komentář k ní. Pro detailnější informace odkazujeme na zmíněný článek. Mathesius zde (mj.) píše:

„Je velmi nesnadno, ba snad vůbec nemožno, postihnout při hladkém mluvení nějakou introspekci **jednotlivá stadia vnitřního procesu**, kterým se připravuje konkrétní promluvení. Ať se sebeusilovněji snažíme poznati, co se v nás vlastně při mluvení děje, jak se dostáváme k tomu, abychom řekli to, co říkáme, právě takovou jazykovou formou, výsledky našeho úsilí jsou v normálním případě velice nedostatečné. (...) Příprava každého členěného promluvení záleží ve dvojím aktu, v rozložení toho, co chceme vyjádřiti, v pojmenovatelné prvky a jejich usouvztažnění způsobem v jazyku, kterého užíváme, obvyklým. (...) Možno tedy ze stanoviska funkčního rozeznávati při rozboru jazyka nauku o jazykovém pojmenování, nauku o jazykovém usouvztažňování a nauku o zvukové stránce řeči.“ (Mathesius, 1982, s. 34–35) (zvýraznění moje).

Daneš tyto (a podobné) pasáže komentuje tak, že jde o přístup k jazyku mající „evidentně psycholingvistické východisko“ (Daneš, 1991, s. 166) a že „toto rozlišování [nauky o jazykovém pojmenování a nauky o jazykovém usouvztažnění, MB] vcelku dobře odpovídá základním představám dnešní psycholingvistiky“ (Daneš, 1991, s. 167), která mluví o jednotkách (Mathesiovo pojmenování) a jejich zpracování (Mathesiovo usouvztažnění). (Viz o tom blíže v kapitole 8 – Kognitivní lingvistické disciplíny.)

I přes to, co jsme uvedli, zůstává pozornost lingvistů Pražské školy obrácena na systém. Ale korekce v podobě funkčního přístupu (v hranicích výše ilustrovaných na příkladu Skaličkova odmítnutí Kořínkovy definice) i důsledná aplikace strukturní metody na stále vyšší roviny jazykového systému měly za následek – přinejmenším – odhalení „nových“ problémů, které bude muset lingvistika řešit. Sem již, pravda, pražští lingvisté příliš nezasáhli, jimi objevené problémy, položené otázky a někdy i explicitní požadavky však předznamenaly oba směry dalšího vývoje uvažování o jazyce, tj. v našem pojetí směry, kterými lingvistika rozšiřovala (přesunovala) zájem i o (na) další oblasti naší mapy předmětné oblasti lingvistiky. Jak jsme viděli, jde zaprvé a především o explicitně vyslovený požadavek lingvistiky *parole*, tedy obrácení se k jazykovému prostředku vystupujícímu v konkrétním, jednotlivém komunikačním (kon)textu (viz oblast (3A)+(3B) vnější kontext) a zadruhé k Mathesiem

předznamenáním otázkám „textové produkce a recepce“ (viz oblast (4A)+(4B) vnitřní kontext mluvčího a adresáta).

5.4 Shrnutí

Sledovali jsme z perspektivy vymezení předmětu lingvistiky tři myšlenkové strukturalistické proudy. Úvodní kapitoly *Kursu obecné lingvistiky* proto, abychom viděli, jakou cestou a proč došlo ke konstrukci „existence“ *langue* (jazykového systému, jazyka) a k následné formulaci požadavku na jeho zkoumání. Ze Saussurova (i Hjelmslevova) sledovaného textu je jednoznačně patrná snaha o ustanovení lingvistiky jako samostatné vědní disciplíny. Saussurovo vyčlenění *langue* – jazykového systému (a jeho protějšku *parole* – konkrétního projevu jazykového systému) z obecné schopnosti řeči *langage* – se pro následné lingvistické uvažování stalo naprosto zásadní.⁵⁹ Toto vydělení *langue-parole*ové dichotomie se stalo natolik inspirativním, že na požadavek zkoumání *langue* jako pravého předmětu lingvistiky kladně reagovalo několik lingvistických škol a že je (byť někdy v různých modifikovaných podobách) tento požadavek přijímán dodnes.

První zde komentovanou teorii, která kladně reagovala na Saussurův požadavek, teorii Louise Hjelmsleva, jsme sledovali jako jeden ze dvou protikladných „návodů“, jak popsat strukturu konkrétního jazykového systému. Hjelmslev se pokusil předložit teorii, v níž by se jazyk mohl stát předmětem exaktního a zobecňujícího zkoumání. Jeho úvahy ilustrují obtížně řešitelný obecný problém spočívající v napětí mezi (1) nutně schematizujícím zobecňováním (které však jediné může v jeho očích zajistit vědecký přístup a poskytnout relevantní vědecké výsledky), a (2) neuspořádaným, nestrukturovaným katalogizujícím popisem jednotlivých dat.⁶⁰ Hjelmslev se pokusil tento problém (na rozdíl od Pražské školy) řešit deduktivně; jeho teorie jazyka dobře ilustruje napětí mezi již uvedeným absurdně silným tvrzením, že „zkušenostní data nikdy nemohou posílit nebo oslabit teorii samotnou“ (Hjelmslev, 1972, s. 18) a mezi opačným stejně absurdně silným protějškem tohoto tvrzení, totiž přesvědčením, že „nejlepší teorii jsou data“. Stojíme mezi dvěma extrémními póly – zobecňujeme-li, pokaždé zobecňovaná data nutně více či méně zkreslujeme, schematizujeme; nezobecňujeme-li,

⁵⁹ V. M. Alpatov (2005, s. 133) k tomu uvádí: „v naší dni nekotoryje istoriki nauki sravnivajut jejě značenije so značenijem teorii N. Kopernika.“

⁶⁰ Jde o stejný problém, který Vladimír Skalička (2004e, s. 434) stručně a výstižně popisuje slovy: „Theoretikové se snaží sestavit systémy, které by zahrnovaly všechny jednotlivé případy a přitom byly co nejjednodušší. Tak na jedné straně máme vyčerpávající, ale **nesoustavný výčet** (enumeraci), na druhé straně **jasné systémy**, které se však nedají vždy aplikovat na jednotlivosti.“ (zvýraznění moje).

zůstáváme vystaveni nekonečnému počtu popisů jednotlivostí, o nichž nelze říci nic zásadního. Jak jsme viděli, Hjelmslev se postavil na stranu silné, suverénní, deduktivně budované teorie, a tím nám odhalil metodologická úskalí takového extrémního přístupu. Aby svou univerzalisticky zamýšlenou teorii (připomeňme, že mělo jít o teorii všech jazyků a všech jazykových projevů, i těch, které by vzniknout mohly, ale nevzniknou) uchránil před nebezpečím indukce tak dobře známého z logiky, tj. konkrétně před závislostí na omezeném počtu dat (a vyhnul se tak přílišné schematizaci dat, z kterých nemohl abstrahovat), zbudiv svou teorii na deduktivních apriorních matematických či logických principech. Hjelmslevova teorie je však dále také nesmírně poučná v tom, že opuštění induktivního zobecňování ve prospěch dedukce není natolik úspěšným řešením napjatého vztahu nutně schematizující teorie x popis jednotlivých dat. Problému schematizace dat se deduktivním přístupem, jak jsme se pokusili ukázat, vyhnout nelze, **pokud nepřipustíme možnost tuto dedukci kontrolovat jednotlivými daty, tj. pokud omezujeme možnost falzifikovat teorii.** Výsledky získané takto a priori deduktivně nelze kontrolovat jinak než apriorními postuláty teorie, které jsou vzaty z lingvistovy zkušenosti s daty (přiměřenost) a na základě této zkušenosti formulovány jazykem matematiky a logiky. Míru deformace získaných dat pak nelze vůbec stanovit. To je však pro výsledky bádání nebezpečné, a tedy nežádoucí.

Nakonec jsme sledovali Pražskou školu, a to proto, že na jejím – oproti Hjelmslevovi – střízlivějším, na indukci založeném, teoretickém přístupu, který vždy požaduje kontrolovat teoretické závěry konkrétními daty, docházelo k uvědomování si problémů, ležících na naší mapě předmětné oblasti lingvistiky mimo oblast systému (kódu).

Saussurem postulovaný jazykový systém však byl původně uchopen a popsán jako jednotící perspektiva zajišťující jazykovědě svébytný a „objektivní“, jednoznačně definovaný, předmět (Saussure), jako gnozeologický nástroj poznání (Hjelmslev) a nebo jako nástroj umožňující úspěšnou komunikaci (Pražská škola), a nikoli jako reálná ontologická entita, jak bývá často chápána dnes.⁶¹ Její gnozeologická existence byla definována buď na základě jednotlivých dat (Saussure, Pražská škola), nebo deduktivně, na základě matematicko-logických principů a zkušenosti s daty (Hjelmslev); v každém případě však jako něco, co nelze přímo, bezprostředně empiricky evidovat. V rámci všech těchto teorií, jak upozorňuje J. Kořenský, „nebyl imanentně chápáný langue sociálně, psychologicky ani neuropsychologicky blíže určen či začleněn.“ (Kořenský, 1988, s. 10–11). Tím lze vhodně argumentovat proti jeho

⁶¹ Srov. k tomu velmi zajímavou debatu předních českých lingvistů Miroslava Komárka a Jana Kořenského, kterou přehledně shrnuje a komentuje R. Čech v článku *Komunikace versus systém, nebo komunikace versus model?* (Čech, 2005, s. 176–179). Zde lze nalézt i bibliografické odkazy na zmíněnou polemiku.

ontologickém statusu, a nebo naopak – zpětně dokazovat pouze gnozeologickou existenci struktury. U *langue*, tak jak jej definovaly jednotlivé strukturalistické školy, nelze totiž sociální, psychologickou ani neuropsychologickou začleněnost potvrdit (ale zřejmě ani vyvrátit).

Souhlasím proto v tomto smyslu se závažným tvrzením R. Čecha, který říká:

„Tzv. kód (*langue*) prostě nemůžeme poznat empiricky a naše teorie jsou jen modely – proto bych se mluvení o kódu jako o něčem reálně existujícím, co má určité vlastnosti, raději vzdal. Zdá se mi poctivější přiznat, že existují jen reálné komunikační situace a my jen vytváříme aproximativní modely (...). Neexistuje žádné empirickým testováním podložené oprávnění tvrdit, že naše interpretace této struktury má nějakou souvislost se skutečnou strukturou jazyka, tedy s kódem (*langue*). Ba co víc – to, co nazýváme strukturou, není ničím jiným než naší interpretací popsatečných pravidelností daných komunikačních událostí.“ (Čech, 2005a, s. 178).

Jinými slovy, nutně pravdivou podobu struktury nemohl popsat nejen dedukující Hjelmslev, ale ani daleko střízlivější, v kontaktu s materiálem důsledně induktivně budované popisy Pražské školy nemohly vést k popisu „skutečné struktury jazyka“. „Objev“ systému jistě posunul lingvistické uvažování velmi kupředu, je však třeba si uvědomit, že samotný objev systému nezaručuje lingvistice předmět zkoumání objektivní stejným způsobem, jako jej mají přírodovědné disciplíny. Tento objev neruší mnohost jednotlivých realizací ve prospěch jediné, nutně právě konkrétní rekonstruované podoby struktury, ani mnohost perspektiv, z jakých je možné promluvy zkoumat ve prospěch jediné, konečně pravé perspektivy, je „jen“ další novou perspektivou, díky které lingvistika mnoho získala, ale díky které jí též může uniknout „něco“ z této perspektivy neviditelného. Je sporné, zda by se měla lingvistika této *langue-parolové* perspektivy vzdát, ale je rozhodně žádoucí, aby bylo důkladně promyšleno, co díky ní může získat a co jí díky ní může unikat.

Přestože strukturalistický přístup vyrůstal do značné míry v polemice s historickosrovnávací metodou (viz o tom v oddíle 5.3 Pražská škola), mají oba přístupy jednu věc společnou.⁶² A to snahu po exaktním, objektivním, tzn. vědeckém přístupu ke svému předmětu. Oba směry hledají v nečleněné kontinuitě jednotlivých jazykových projevů určitý invariant, ke kterému by bylo lze přistoupit objektivními a exaktními (a tedy v chápání těchto škol vědeckými) metodami a který by jazykovědu konstituoval jako svébytnou

⁶² Přetrvávání a přítomnost části mladogramatických názorů na jazyk je ukázána na příkladu teorie jazykové kultury Pražské školy v práci Z. Starého (1995).

disciplínu (a zabránil tak jejímu pohlčení jinými vědami). Jazykovědu historickosrovnávací přivedl k metodě (teorii) cíl její práce, tento invariant, který má být cílem popisu, hledala v historických stádiích jazyka (rekonstrukce ide. prajazyka). Strukturalismus, který nejprve Saussurovými ústy správně zproblematizoval zřetelnost předmětu, musel společný předmět znovu definovat. Svůj invariant hledal naopak za jedním konkrétním stádiem jazyka (volání po statickém, synchronním zkoumání) a domníval se jej najít v *langue* (jazykovém systému). Biologickou metaforu jazyka strukturalismus zamítl, nahradil ji však metaforou – nebo lépe řečeno modelem – novou: imanentně pojatým jazykovým systémem. Jestliže však epistemologické limity, které přinesla nekritická důvěra v doslovné (nemetaforické) chápání metafory jazyka jako živého organismu, byly odhaleny, pak hlasy odhalující podobné limity strukturalistického modelu jazykového systému – přinejmenším v našem kontextu – začínají teprve zaznívat.

6. Parolové disciplíny a komunikačně-pragmatický obrat

„However, words themselves don't refer to anything. People refer.“

G. Yule

Jak jsme předznamenali v kapitole o Pražské škole, je tzv. komunikačně-pragmatický obrat („interactive turn“) jedním ze způsobů, kterým lingvistika rozšiřovala/měnila svůj předmět zájmu.⁶³ Na představeném modelu lze vhodně demonstrovat to, co se již tradičně nazývá komunikačně-pragmatickým obratem jako přesun zájmu od (1) kódu k (3) vnějšímu kontextu. Vyjádření J. Hoffmannové (1997, s. 8), že jde v případě komunikačně-pragmatického obratu o přesun do prostoru, „který v různých vzájemných vztazích mapují hlavně obory, jež jsou z hlediska dichotomie langue – parole, resp. kompetence – performance, zaměřeny na druhý člen těchto opozic – tj. na parole, na užívání jazyka v textech, v dorozumívání,“ dobře ilustruje naši důležitou tezi. Totiž fakt, že překonávání úzkého zaměření na oblast kódu vedlo lingvistiku – kromě problematiky (4A)+(4B) vnitřního kontextu (viz o tom v kapitole 8 – Kognitivní lingvistické disciplíny) – také k tomu, aby svou pozornost věnovala i problematice, která souvisí s druhým členem této dichotomie, tj. s problematikou *parole*. Přičemž je zřejmé, že přesun do této oblasti byl determinován a předurčen vyčleněním langue-parolové dichotomie z obecně lidské schopnosti řeči.

Nepůjde nám zde o to, abychom vyjmenovávali a charakterizovali všechny disciplíny, které na popisu této široké a těžko vyčerpitelné oblasti problémů nějakým způsobem participují. Následující výčet, vycházející z relativně úplného přehledu v citované práci J. Hoffmannové, nechť je chápán jako jejich základní přehled. Pro detailnější poučení o jednotlivých disciplínách odkazujeme na zmíněnou práci a především na literaturu v ní uvedenou. Jde tedy, výběrově, např. o disciplíny, jako jsou analýza diskursu, teorie intertextuality, teorie verbální komunikace, teorie kontextualizace, konverzační analýza, kritická analýza diskursu, kvantitativní lingvistika, teorie mluvních aktů, pragmatická lingvistika, teorie relevance, syntax textu, textová lingvistika, typologie textů a jistě i další.

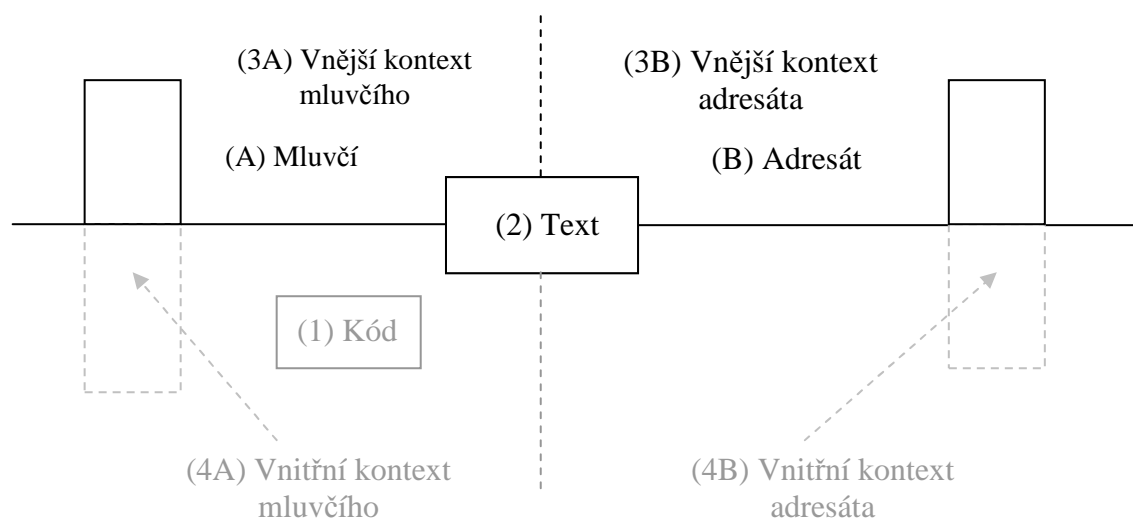
⁶³ Abychom znovu podtrhli význam stylistiky Pražské školy pro tento obrat, je možné zde odcitovat následující vyjádření P. Sgalla (2001, s. 247–248): „K fundamentální problematice dnešní lingvistiky patří podstatný obrat k promluvě a sdělování, známý jako ‚interactive turn‘. Půdu pro něj připravovala už starší textová lingvistika, a to ne tolik v těch přístupech, které (...) považovaly promluvu (text) za vyšší jednotku jazykového systému, než je věta, ale spíše v těch, které (...) navazují na stylistiku a důsledně pracují s rozlišením jazyka a jeho fungování v komunikaci.“

Zmíněné disciplíny – vycházejí z vědomí důležitého faktu, totiž že „when we read or hear piece of language, we normally try to understand not only what the words mean, but what the writer or speaker of those words **intended to convey**“ (Yule, 1996, s. 127) (zvýraznění moje) – se společnými silami snaží řešit komplex problémů spjatý s jednoduchou, ale důležitou otázkou: How we recognize what is meant even when it is not actually said (or written).“ (tamtéž, s. 127). Zásadní společný jmenovatel všech těchto disciplín spočívá tedy ve vědomí toho, co jinými slovy výstižně postihuje i Hoffmannová, když říká, „že při interpretaci textu nepřisuzujeme jazykovým výrazům (ať už jakkoli rozsáhlým) pouze významy určené naší znalostí jazykového systému a pozicí těchto výrazů v systému příslušného jazyka, ale i významy plynoucí z dalších vazeb textových, intertextových, situačních a sociálních, kulturních, geografických.“ (Hoffmannová, 1997, s. 47). Neboli v tom, co bylo předcházející systémovou lingvistikou opomíjeno. Totiž že k úspěšnému užívání jazyka nestačí znát interní systémové funkce jazykových prostředků, ale je třeba přihlídnout k tomu, jakou externí funkci má prostředek v dané situaci plnit.⁶⁴ Zřetelně se ukázalo, že popis systému je jen část práce, která před lingvistikou stojí. V průběhu hledání odpovědi na výše uvedenou klíčovou otázku objevily, definovaly a později rozpracovaly tyto parolové disciplíny problematiku řady dnes již v lingvistice obecně známých jevů, jako jsou problematika kontextu (vnitrotextového i mimotextového), deixe (a její různé druhy), reference, inference, anafora, antecedent, presupozice, mluvní akt (přímý a nepřímý), diskurs, koheze, koherence, dialog, konverzace, implikatura, ilokuční akt nebo tzv. soubor znalostí o světě (background knowledge). Předmět zájmu parolových disciplín tedy na naší mapě předmětné oblasti lingvistiky můžeme vymezit jako **(2) text ve vztahu k (3A)+(3B) vnějšímu kontextu:**

⁶⁴ Velmi dobře se lze o tom přesvědčit jak z pozice mluvčího, tak i adresáta při styku s cizím jazykem. Naučí-li se někdo cizí jazyk z knížky, bez styku s jazykovým společenstvím – může sice tvořit gramaticky správné věty, ty však nebudou s největší pravděpodobností (alespoň zpočátku) často adekvátní komunikačním situacím. Rodilí mluvčí prostě tyto věty – ač jsou gramaticky správné – v daných situacích neříkají (a to ten, kdo zná, byť sebedokonaleji, gramatický systém, nemůže vědět). Z pozice adresáta se lze o stejném faktu přesvědčit také. Cizinec mluvící naším jazykem bude často říkat gramatické věty, které bychom my, jako rodilí mluvčí svého jazyka, v dané situaci nikdy nepoužili.

obr. 5

(3) Vnější kontext

Zde je na místě otázka, proč – hovoříce o jevech jako souboru znalostí o světě (background knowledge), inference, implikatura apod. – nevymezujeme jako oblast zájmu parolových disciplín vedle (3) vnějšího kontextu i (4A)+(4B) vnitřní kontext mluvčího a adresáta. Tato otázka vyžaduje stručný komentář. Parolové disciplíny o těchto jevech mluví v tom smyslu, že chceme-li popsat, jak je možné, že rozumíme nebo dokážeme vytvořit srozumitelný komunikát, musíme s jevy, jako je soubor znalostí o světě nebo inference, počítat a pokusit se je popsat. Tento popis fungování podobných jevů však není nijak vztažen k vnitřnímu kontextu mluvčího či adresáta. Tzn. že tyto disciplíny zmíněnou problematiku zpracovávají na úrovni tzv. logického argumentu; tj. říkají nám zhruba jak, kdy a proč je nutné provést např. konkrétní inferenci; že je nutné mít jisté znalosti o světě; nebo jaké podmínky musí být splněny, aby byla zajištěna platnost určitého ilokučního aktu,⁶⁵ ale

⁶⁵ Jako dobrý příklad toho, co mám na mysli logickým argumentem a úrovní popisu nevztaženou k vnitřnímu kontextu, zde odcituji devět podmínek nutných pro zajištění platnosti ilokučního aktu slibování, které uvádí J. R. Searle (2007, s. 84–91): „Ak predpokladáme, že hovorca *H* vyslovuje vetu *V* v prítomnosti poslucháča *P*, tak pri vyslovení vety *V* doslovnom zmysle hovorca *H* uprímne a bezchybne sľubuje poslucháčovi *P*, že *p*, vtedy a len vtedy, ak sú splnené následujúce podmienky 1 až 9: 1. Sú splnené normálne vstupné a výstupné podmienky. 2. *H* vyjadruje pri vyslovení *V* propozíciu, že *p*. 3. Hovorca *H* pri vyjadrovaní, že *p*, predikuje budúci čin *A*, hovorcovi *H*. 4. Poslúchač *P* by uprednostnil, keby *H* čin *A* urobil pred tým, keby *H* čin neurobil, a hovorca *H* je presvedčený, že *P* by uprednostnil, keby *H* čin *A* urobil, pred tým, keby *H* čin *A* neurobil. 5. Nie je zrejmé ani hovorcovi *H*, ani poslucháčovi *P*, že *H* pri normálnom chode udalostí vykoná *A*. 6. Hovorca *H* má v úmysle urobiť *A*. 7. Hovorca *H* má v úmysle, aby ho vyslovenie *V*, zaviazalo urobiť *A*. 8. Hovorca *H* má v úmysle (ú-1) vyvolať u poslucháču poznanie (*Po*), že vyslovenie vety *V* sa má pokladať za také, ktoré hovorcu *H* zaväzuje urobiť *A*. *H*

nevěnují pozornost tomu, jak proces inferování či využívání souboru znalostí o světě probíhá v mozku/mysli.⁶⁶ Průběh těchto procesů nebo znalostí je prostě předpokládán.

A právě s tímto „předpokládáním“ je – přes množství záslužné práce s důležitými výsledky, kterou parolové disciplíny vykonaly – spjata i jedna zásadní komplikace, kterou mají, byť spíše nepřímo, tyto disciplíny na svědomí. Řekli jsme, že se tyto disciplíny v rámci dichotomie *langue* – *parole* zaměřují na druhý člen této opozice. Hoffmannová k tomu dodává, že „i tyto realizace jazyka často [tyto disciplíny, MB] sledují na pozadí jazykového systému a v souvislosti s komunikační kompetencí.“ (Hoffmannová, 1997, s. 47). V důsledku to však spíše znamená, že pozornost je plně věnována *parole* a první člen opozice, tj. *langue* (případně kompetence), se mlčky předpokládá jako něco, co reálnou komunikaci umožňuje – jako něco, co bez bližší specifikace prostě zakládá možnost porozumění. Jak jsme však viděli, *langue* (jazykový systém) byl definován postupem přesně opačným, k jeho vymezení vedlo zobecnování na základě společných vlastností jednotlivých textů. Existoval tak model umožňující autonomní, objektivní (Saussure) a exaktními metodami přístupné (Hjelmslev) zkoumání. Viděli jsme dále, že původně nebyl *langue* (systém) zřejmě chápán jako reálně existující, tj. jako ontologická entita, ale jako model. Jestliže se Saussure o ontologickém statusu *langue* nijak nevyjadřuje, Hjelmslev ho pro svou strukturu a Mathesius pro svůj jazyk výslovně odmítají, pak jsou to parolové disciplíny, jež výrazně přispěly k tomu, že *langue* začíná být chápán jako ontologická entita. A to proto, že mu tyto disciplíny přestávají věnovat teoretickou pozornost, v důsledku čehož se pojmu *langue* začíná dostávat jiné náplně, než jaká do něj byla původně vložena. Začíná se chápat⁶⁷ v obecném smyslu jako předpoklad zajišťující úspěšnou komunikaci.⁶⁸ Začínají se tedy díky dlouhodobému užívání ve smyslu „předpoklad fungování výpovědí v komunikaci“ termíny *langue*, jazykový systém (jeho struktura), odtrhávat od svých původních kontextů, v nichž byly definovány (jak jsme se je pokusili interpretovat výše v oddílech o Saussurovi, Hjelmslevovi a Pražské škole), a začínají

má v úmysle vyvolať Po prostredníctvom rozpoznaní ú-1 a má v úmysle, aby bol ú-1 rozpoznaný na základe (prostredníctvom) toho, že poslucháč P pozná význam V. 9. Sématické pravidlá dialektu, ktorým hovorí hovroca H aj poslucháč P sú také, že veta V je správne a úprimne vyslovená vtedy a len vtedy, keď sú splnené podmienky 1 až 8.“

⁶⁶ Tyto otázky začaly být řešeny až v rámci neurolingvistiky a psycholingvistiky. Zásadní zásluhu parolových disciplíny je pak třeba vidět především v tom, že na zmíněné problémy jazyka a jeho použití obrátily pozornost a rozpracovaly je na úrovni logického argumentu.

⁶⁷ Jak se mi potvrdilo i v několika osobních diskusích.

⁶⁸ Zajímavé by bylo zamyšlení nad tím, jak dalece „pozitivní“ úlohu zde sehrál Chomského pojem kompetence, který se ke struktuře jako k něčemu, co umožňuje úspěšnou komunikaci, vztahuje lépe než termíny *langue* nebo jazykový systém.

se samozřejmě pokládat za blíže nespecifikované reálné ontologické entity. Stávají se tím poněkud vyprázdněnými, resp. příliš naplněnými; jejich užívání je samozřejmé, díky odtrženosti od (kon)textů, ve kterých byly poprvé užity, jimi však – s nadsázkou řečeno – rozumí mnoho autorů, mnoho různých věcí.⁶⁹ Jestliže strukturalismus věnoval pozornost především *langue* a texty pro něj nepředstavovaly objekty cílové teoretické reflexe, směřují parolové disciplíny k jednostrannosti opačné: V centru zájmu jsou reálné komunikáty, předmětem teoretické reflexe přestává být charakter, status a vlastnosti předpokladů *langue*.

⁶⁹ Srov. v tomto smyslu i vyjádření předního českého lingvisty R. Večerky (in: Chromý – Lehečková, 2007, s. 349): „Když mluvíme o tom gnozeologizování, mnoho lidí nerozlišuje například při lingvistických rekonstrukcích ontologický a právě gnozeologický aspekt. Ontologický znamená v tom jazyce objektivně existující a gnozeologický je poznávací, tedy existující v mém poznávacím aparátu.“ Dále v tomto smyslu srov. též Večerka (2004, s. 165–178).

7. Generativismus

7.1 Hranice předmětné oblasti generativní gramatiky

Myšlenkové hnutí generativismu přivedené na svět koncem 50. let Noamem Chomským má mnoho společného jak se strukturalistickým přístupem k jazyku,⁷⁰ tak i s programem kognitivismu.⁷¹ Nechceme se zde vyrovnávat se všemi jednotlivými vývojovými fázemi generativistické teorie. Nechceme tedy zaznamenávat větší či menší dílčí proměny generativistického popisu vedoucí od tzv. standardní teorie přes rozšířenou standardní teorii, teorii principů a parametrů, teorii řízení a vázání až k relativně současnému minimalismu.⁷² Budou nás zde naopak, řečeno s J. Kořenským (2003, s. 4), zajímat jeho „konstanty, neboli noetické univerzálie, které jsou všem vývojovým fázím generativismu společné“ a dále se omezíme na zhodnocení generativistické teorie z úhlu pohledu předpokládaných dvou limitů poznání – reduktivního vymezení předmětné oblasti a kuhnovského perspektivismu. Začneme od toho, co spojuje generativismus se strukturalistickým přístupem k jazyku.

Podobnost se strukturalismem je obecnějšího rázu. Spočívá především ve způsobu vymezení předmětné oblasti, tj. v jejím příliš úzkém ohraničení. Stejně tak jako teorie strukturalistické, také generativismus považuje za jediný předmět lingvistiky specificky pojatý (o tom dále) abstraktní jazykový systém. Chomsky explicitně (1966, s. 121) říká, že „klasický saussurovský předpoklad logické priority studia jazyka (*langue*) (...) zdá se zcela nevyhnutelný.“ Tento systém je jako předmět generativní gramatiky striktně ohraničen, počítá se s jeho naprostou autonomií. V čem tato ohraničenost, izolovanost či autonomie systému spočívá, přesně vystihuje J. Kořenský:

„Vše, co souvisí s užíváním jazyka, patří někam jinam, do samostatných jiných vědních oborů, než je [generativistická, MB] lingvistika. Kategoričnost tohoto postoje v našich souvislostech znamená, že působení performance, diskursu, řečové činnosti atp. na jazyk

⁷⁰ Srov. k tomu např. vyjádření J. Peregrina (1999, s. 68): „Zdá se být zřejmé, že teorie Chomského má co dělat právě se strukturálními aspekty jazyka; přitom to ale, jak se zdá, není teorie takového druhu, jakou měli na mysli Saussure, Jakobson či Hjelmslev.“ O tom, proč nejde ani o jednu z vyjmenovaných strukturalistických teorií, viz dále v textu.

⁷¹ N. Chomsky sám vlastní teorii považuje za součást kognitivní vědy. Viz k tomu Schwarzová (2009, s. 11).

⁷² Viz o tom přehledně s odkazy na další literaturu hesla L. Veselovské v EŠČ (*Gramatika generativně transformační*, s. 157–158; *Teorie řízení a vázání*, s. 484–485; *Minimalismus*, s. 263–264), nebo shrnující stať (a literaturu tam uvedenou) téže autorky (viz Veselovská, 2001, s. 274–292).

(langue) není v takto pojatých [generativistických, MB] teoriích ani předpokládáno, tím spíše není předmětem modelačních aktivit, může však být předmětem zkoumání jiných věd, aniž by ovšem výsledky dosažené těmito vědami měly nebo mohly mít nějaký vliv na [generativistické, MB] lingvistické teorie sensu stricto.“ (Kořenský, 2003, s. 5).

Nebo V. M. Alpatov:

„Voprosy že funkcionirovanija jazyka v obščestve, rečevogo vzaimodejstvija, dialoga i t. d., special'no ne rassmatrivajemyje N. Chomskim, popadajut v sferu upotreblenija, nachodjaščujusja vne ob"jekta poroždajuščej grammatiki.“ (Alpatov, 2005, s. 321).

Stejně jako strukturalisté chápe tedy Chomsky jazyk jako abstraktní systém. Vymezení vlastní předmětné oblasti je stejně reduktivní jako v případě teorií strukturalistických. Dále je už však mezi Chomským a strukturalisty zásadní rozdíl, a to především v tom, že Chomsky svou teorii zamýšlí jako model jazykové produkce (a recepce) a svůj specificky pojatý systém začleňuje do té oblasti naší mapy předmětné oblasti lingvistiky, kterou jsme vymezili a pojmenovali jako vnitřní kontext (mluvčího a adresáta).⁷³

7.2 Cesta k rozdílu mezi *langue* a kompetencí. Rekonstrukce cesty k zájmu o vnitřní kontext

Cílem Chomského teorie a motivačním impulsem pro celý další rozvoj generativní gramatiky je vysvětlit tvořivý aspekt užívání jazyka. „Ústřední fakt, k němuž se musí jakákoli významná teorie jazyka obracet, je tento: Dospělý mluvčí umí při vhodné příležitosti vytvořit novou větu ve svém jazyce a jiní mluvčí jí dovedou okamžitě porozumět, přestože je pro ně stejně nová.“ (Chomsky, 1966, s. 119). Chomsky se tedy zřetelně snaží uchopit to, co

⁷³ V následujícím oddíle se pokusíme provést rekonstrukci cesty k zájmu o vnitřní kontext. Už nyní však můžeme zmínit, že generativní gramatika je ve vymezení předmětné oblasti reduktivní i v rámci zkoumání vnitřního kontextu mluvčího/adresáta. V rámci kognitivní vědy lze rozlišit dva přístupy ke schopnosti *řeči*: **modulární**, v němž se počítá s tím, že naše kognitivní schopnost *řeči* je zcela autonomní, tj. naprosto nezávislá na našich ostatních kognitivních schopnostech, a přístup **holistický**, který počítá s tím, že naše kognitivní schopnost *řeči* izolovaná od ostatních kognitivních schopností není, ale že tyto ostatní kognitivní schopnosti se na naší schopnosti *řeči* významnou měrou spolupodílejí (viz o tom např. Schwarzová, 2009 [1996], s. 37–44). Generativní gramatika je nejvýznamnější teorií reprezentující modulární přístup: „Gramatická komponenta má status modulu, jehož vlastnosti nejsou vysvětlitelné z vlastností jiných systémů znalostí nebo jako interakce obecných kognitivních principů.“ (tamtéž, s. 39).

Saussurovo pojetí *langue* jako staticky strukturovaného souboru jednotek a sítí vztahů mezi nimi nedokázalo vysvětlit – totiž právě způsob tvoření vět, snaží se zachytit dynamiku přechodu od statického *langue* k *parole*. Systém jako strukturovaná síť vztahů mezi jednotkami je nutně statický, není pak zřejmé, jak (podle jakých pravidel, jakým způsobem) elementy systému pořádat tak, abychom mohli tvořit konkrétní výpovědi. Chomsky (1966, s. 129) proto kritizuje Saussura za to, že jím založená statická, popisná teorie nebyla schopna zachytit „procesy, které, jsou podkladem tvoření vět“; za to, že „v jeho schématu není místa pro ‚tvořivost ovládanou pravidly‘ toho druhu, jaká jsou obsažena v běžném každodenním užívání jazyka.“ Požadavek na zachycení „tvořivého aspektu zacházení s jazykem“, na vysvětlení generativního procesu zrodu vět, přivádí Chomského k nutnosti obrátit pozornost do oblasti, kterou jsme zde na mapě předmětné oblasti lingvistiky vymezili jako vnitřní kontext.⁷⁴

Instruktivní je v tomto smyslu rozdíl mezi dvěma modely – modelem recepcí A a modelem učení B, který Chomsky podává při popisu rozdílu mezi klasickou a generativní teorií jazyka (viz Chomsky, 1966, s. 131). Oba modely velmi dobře demonstrují východiska, prostředky a cíle zkoumání klasických systémových přístupů i přístupů generativních. Schémata ilustrující uvedené modely A a B jsou strukturována na tři zásadní části: vstup – model A/B – výstup. Model A, jenž představuje klasický strukturalistický přístup, je podle Chomského modelem recepcí. Jde v něm totiž o to, interpretovat pronesenou výpověď (vstup, část *parole*) tím, že jí model na výstupu přiřadí strukturní popis, tj. ztotožní její strukturní popis se strukturním popisem předpokládané nepronesené systémové jednotky, věty (*langue*), kterou již obsahuje. Teorie v modelu B zaujímá střední, prostředkující místo, jejím cílem je tedy přiřazovat částem *parole* strukturní popisy, a tím rekonstruovat konkrétní podobu systému. Chybí však vysvětlení faktu, jakým způsobem jsou jednotky *langue* skládány do vět a externalizovány do roviny *parole*. Klasická strukturalistická gramatika tedy funguje tak, že každému vstupu (výpovědi, části *parole*), přiřadí na výstupu jeho strukturní popis.

Model učení se B má ilustrovat odlišnou pozici gramatiky generativní. V této představě není teorie středním členem, prostředkujícím mezi vstupem a výstupem tím, že vstupu přiřadí strukturní popis. Na pozici vstupu jsou stejně jako v předchozím modelu A umístěna jazyková data (*parole*). Prostřední část modelu je však ztotožněna s „*faculté de langage*“ (tj. se schopností *řeči*) a generativní gramatika (teorie) je umístěna na výstupu jako

⁷⁴ To je samozřejmě posun velmi pozitivní. Je však nutné tu alespoň zmínit jiný, méně pozitivní důsledek přesunu zájmu do oblasti vnitřního kontextu, který spočíval v jednostranném zaměření na syntax a opomíjení sémantiky (viz o tom např. Wierzbicka, 2007, s. 22–25).

produkt, jako výtvar, a tím i jako popis této „*faculté de langage*“, tzn. jako teorie schopnosti *řeči*.⁷⁵ Na základě jazykových dat tedy náš vnitřní kontext, v němž je nutně uložena schopnost *řeči*, produkuje jako výstup generativní pravidla, na jejichž základě jsme poté schopni tvořit nekonečný počet vět. Tato pravidla tvoří generativní gramatiku, která proto, že je produktem schopnosti *řeči* (jako vodítko pro tvorbu nekonečného množství nových vět), je i přímým popisem této naší schopnosti *řeči* (chápané však dosti úzce, totiž právě jen jako schopnost tvořit věty, a to především věty nové, ještě neslyšené). Ovšem přímým popisem schopnosti *řeči* je tato gramatika pouze tehdy, je-li rekonstruována v náležitě podobě (viz o tom dále). Tato gramatika má tedy podobu souboru pravidel, která dokáží popsat a vysvětlit naši schopnost tvorby nekonečného počtu vět.

Na rozdíl od strukturalistů, kteří jazykový systém chápou staticky, jako množinu prvků a sít' vztahů mezi nimi, chápe Chomsky jazykový systém jako soubor pravidel, která – pokud operují s jazykovými jednotkami – umožňují tvořit z omezeného počtu těchto jednotek nekonečný počet vět. Jeho představa systému je tedy procesuální (procedurální). Strukturalistická distinkce mezi *langue* a *parole* byla v tomto procesuálním modelu redefinována v opozici kompetence: zmíněný soubor pravidel, jež umožňuje generovat věty – performance: produkce vět v konkrétních situacích (viz Nekula – Nekvapil in: ESČ, s. 218–219). Je to právě procesuální představa jazykového systému (kompetence) jako souboru pravidel operujících s lexikálními jednotkami jazyka, která posouvá generativitickou teorii od podobnosti se strukturalismem (předmětem je imanentně pojatý systém) k podobnosti s kognitivním přístupem (procesuálnost, pravidla operující s jazykovými jednotkami umožňují výstup – performanci). Tím, že Chomsky chápe teorii (generativní gramatiku) jako produkt schopnosti *řeči* („*faculté de langage*“), je pak soubor pravidel pro tvoření vět, který teorie rekonstruuje, zároveň popisem naší schopnosti *řeči*. Na rozdíl od strukturalistů tedy Chomsky svůj specificky pojatý jazykový systém tím, že jej ztotožňuje se schopností *řeči*, začleňuje, a to nutně do vnitřního kontextu mluvčího/adresáta.

⁷⁵ Chomsky (1966, s. 131) píše: „Model učení se B je zařízení, které konstruuje teorii G (tj. generativní gramatiku G jistého jazyka, *langue*) jako svůj výstup, na základě primárních jazykových dat (tj. jednotlivých ukázek *parole*), která jsou jeho vstupem. K provedení tohoto úkolu užívá [tento model, MB] své dané ‚*faculté de langage*‘ (...).“

7.3 Kritéria adekvátnosti teorie a vztah k perspektivismu

Víme-li nyní, že cílem Chomského generativní teorie je vysvětlit kompetenci, tj. schopnost tvorby (gramaticky správných) vět, můžeme se ptát, v jakém vztahu je jeho teorie ke kuhnovskému perspektivismu. Chomsky (1966, s. 133–134) hovoří o třech rovinách úspěšnosti gramatického popisu (příčemž popis gramatiky je totožný s popisem naší schopnosti *řeči*, viz výše), spojeného s určitou teorií jazyka: o rovině pozorovací adekvátnosti, o rovině popisné adekvátnosti a o rovině vysvětlující adekvátnosti. Adekvátní pozorování zajistí odpovídajícím způsobem výběr dat (korpus), která tvoří vstup. Popisně adekvátní gramatika se snaží podat popis správného způsobu tvoření gramatických vět, zajímá ji tedy výstup. Adekvátní vysvětlení se snaží podat popis toho, jak náš vnitřní kontext při produkci správně tvořených vět pracuje, tzn. snaží se popsat, co se v našem vnitřním kontextu děje mezi vstupem a výstupem. Chomsky říká, že kritérium vysvětlovací adekvátnosti „usiluje o to, poskytnout principiální základnu, nezávislou na žádném určitém jazyce, pro výběr popisně adekvátní mluvnice každého jazyka.“ (tamtéž, s. 134). Tato úvaha je zcela správná a znamená velký krok kupředu v tom, jak překonat kuhnovský perspektivismus. Chomsky si je zřetelně vědom, že úrovně popisné adekvátnosti může dosáhnout větší množství popisů, konstruuje tedy ve vysvětlovací adekvátnosti kritérium, které umožní na základě toho, co se děje v našem vnitřním kontextu při produkci (je nanejvýš pravděpodobné, že to, co se děje v našem vnitřním kontextu, děje se jen jedním způsobem), vybrat jen jednu gramatiku, tj. jeden popis kompetence, který je explanačně nejadekvátnější a vysvětluje tedy přímo naši práci vnitřního kontextu, tj. naši schopnost *řeči* (viz o tom též dále v oddíle 8.3.3 na s. 72–74). Zjistit, co se však děje při produkci vět v našem vnitřním kontextu, vyžaduje vzít v úvahu data z oblasti fyzické stavby mozku a jeho neuropsychologické podstaty. To však Chomsky podle M. Schwarzové (2009 [1996], s. 41) nikdy neučinil: „Odpověď na otázku po neuropsychologických principech, jež konstituují naši jazykovou kapacitu, (...) zůstává mimo oblast lingvistických přístupů. Chomsky sice odmítá radikální funkcionalismus, avšak na principy neuropsychologie při vytváření svých teorií nebere ohled.“ Bez tohoto ohledu na neuropsychologické principy je však slibný požadavek na kontrolu adekvátnosti procedurálních popisů naší kompetence tím, co se skutečně děje ve vnitřním kontextu, nedotažen do konce. Dokud tak nebude učiněno, neexistuje kritérium, které by z několika možných popisně adekvátních gramatik (popisů jazyka), dokázalo vybrat jednu gramatiku, která by odpovídala popisu skutečné kompetence, a platí, co říká J. Peregrin:

„Jiným problémem je nekritické přesvědčení, že způsob zachycení gramatiky, se kterým přišel Chomsky, je jednoznačným a přímočarým vyjádřením toho, co má člověk skutečně někde ve své mysli či ve svém mozku. (...) Je to [Chomského cesta k tomu, jak gramatika skutečně vypadá, MB] totiž zjevně cesta, jakou popisujeme vnitřek černé skříňky, u které známe jenom vstupy a výstupy – navíc v případě jazyka nejsou vzhledem k jeho složitosti data o vstupech a výstupech nijak jednoznačná. To znamená, že ačkoli Chomského přístup představuje jednu z jistě velice plausibilních cest vizualizace obsahu příslušné černé skříňky (to jest lidské „jazykové schopnosti“), není to asi jediný plausibilní způsob, jak data vyhodnotit, a vydávat jej za přímý popis něčeho faktického se zdá být poněkud zavádějící.“ (Peregrin, 1999a, s. 43).

Pro celou generativistickou teorii znovu tedy platí to, že popis struktury jazyka i způsob produkce jazykových projevů tak, jak si je generativistická teorie představuje, zůstává modelem kompetence, přičemž míru toho, jak se tento model (ne)podobá skutečné jazykové kompetenci, nelze stanovit. Nezhledňujeme-li při popisu kompetence neuropsychologická kritéria, ztrácí se naznačená důležitá cesta k referenčnímu rámci (kritériu explanační adekvátnosti), který dokáže z několika konkurujících si popisů vybrat ten nejadekvátnější, tj. jen jeden jediný „správný“.

8. Kognitivní lingvistické disciplíny

8.1 Kognitivní věda a kognitivní lingvistické disciplíny

Chceme-li charakterizovat kognitivní lingvistické směry, je nejprve nutné alespoň stručně charakterizovat celek kognitivních věd, které jsou tvořeny řadou disciplín, z nichž (jen) jednou je právě i soubor kognitivních lingvistických disciplín. Kognitivní vědy zkoumají **lidskou kognici** (souhrn všech lidských poznávacích aktivit). Počítají s tím, že v **mozku/mysli**⁷⁶ mají lidé uloženy specificky strukturované soubory různých druhů tzv. mentálních reprezentací, tj. zpracované a v paměti mozku uložené „informace“ o světě (z nichž největší význam je přikládán pojmům), s nimiž pomocí vrozených a/nebo naučených pravidel tzv. manipulují (jež zpracovávají, s nimiž provádějí výpočty). V našem mozku/mysli tedy podle představ kognitivních věd probíhají procesy či operace (procedures, processes) s jednotkami (items) úrovně mentální reprezentace. Myšlení je popsáno jako manipulace s jednotkami reprezentace (jako zpracování dat, výpočet z dat). Jednotky mentální reprezentace jsou k dispozici jako svého druhu data, jež může na základě (vrozených nebo naučených) pravidel mozek/mysl zpracovávat (to process). Společným cílem kognitivních věd je pak co nejlépe popsat druhy všech mentálních reprezentací a procesy, které probíhají při jejich zpracovávání (viz Schwarzová, 2009 [1996], s. 28; Thagard, 2001 [1984], s. 35).

Na obecném základě představ o jednotkách mentální reprezentace a jejich zpracování v mozku/mysli došlo ke sjednocení mnoha věd, které se domnívají, že mají k problematice kognice co říci. Jednak jde o nové, samostatně se konstituující části disciplín tradičních, které dříve fungovaly na základě přístupů jiných a z nichž se vydělily přístupy nové, které označujeme přívlastkem kognitivní. Jde např. o kognitivní psychologii, kognitivní filosofii, kognitivní lingvistiku, kognitivní antropologii, ale např. i o kognitivní archeologii.⁷⁷ Jednak jde o disciplíny zcela nové, a to buď o tzv. disciplíny pomezí, jako jsou psycholingvistika, neurolingvistika, neuropsychologie, nebo o disciplíny, jako je teorie umělé inteligence.

Jaké je však místo kognitivních lingvistických disciplín uvnitř kognitivní vědy? Celek **kognitivních lingvistických disciplín** lze vhodně uspořádat podle dvou klíčových otázek, jejichž řešení se v rámci velkého komplexu kognitivních disciplín očekává právě od nich. Jak

⁷⁶ Později bude mezi **mozkem** a **myslí** učiněna distinkce. Tam, kde chci odkázat pouze obecně na vnitřní kontext mluvčího a adresáta (protože nepovažuji za nutné přesnější specifikaci, nebo nechci explicitně odkazovat jen k mozku, nebo jen k mysli), tzn. tam, kde chci mluvit o vnitřním kontextu imunně vůči dichotomii mozek x mysl, používám označení „mozek/mysl“.

⁷⁷ Viz k tomu např. Smetánka (2003, s. 101–109).

uvádí I. Nebeská (2002, s. 299),⁷⁸ jde o dvě zásadní otázky: (1) „**co jazyk o naší myslí vypovídá**“ (viz dále oddíl 8.2) a (2) „**jak lidská mysl s jazykem pracuje**“ (viz dále oddíl 8.3). Odpověď na první otázku se snaží poskytnout disciplíny v českém kontextu známé pod souhrnným názvem kognitivní lingvistika.⁷⁹ Podle I. Nebeské (ESČ, s. 246) je možné rozlišit její dva základní proudy: jednak (1a) proud antropocentrický, inspirovaný a reprezentovaný především známou prací G. Lakoffa a M. Johnsona (2002 [1980]) *Metafory, kterými žijeme*, a jednak proud (1b) patrný především v polské lingvistice, označovaný obvykle jako „teorie jazykového obrazu světa“ (pojęcie językowego obrazu świata).⁸⁰ Odpovědi na výše uvedenou druhou otázku „jak lidská mysl s jazykem pracuje“ se snaží dát (2c) psycholingvistika, která se věnuje – zjednodušeně řečeno – otázkám jazykové produkce a recepce a otázce uspořádání znalostí o jazyce v mozku/myšli, a (2d) neurolingvistika, která se podle I. Nebeské (ESČ, s. 285) zabývá „strukturou a fungováním mozkových center, korespondencemi mezi místem poškození mozku a typy poruch řeči mluvené i psané.“ Než se budeme oběma skupinám věnovat v samostatných oddílech, můžeme konstatovat, že z již uvedeného vyplývají dvě důležité věci.

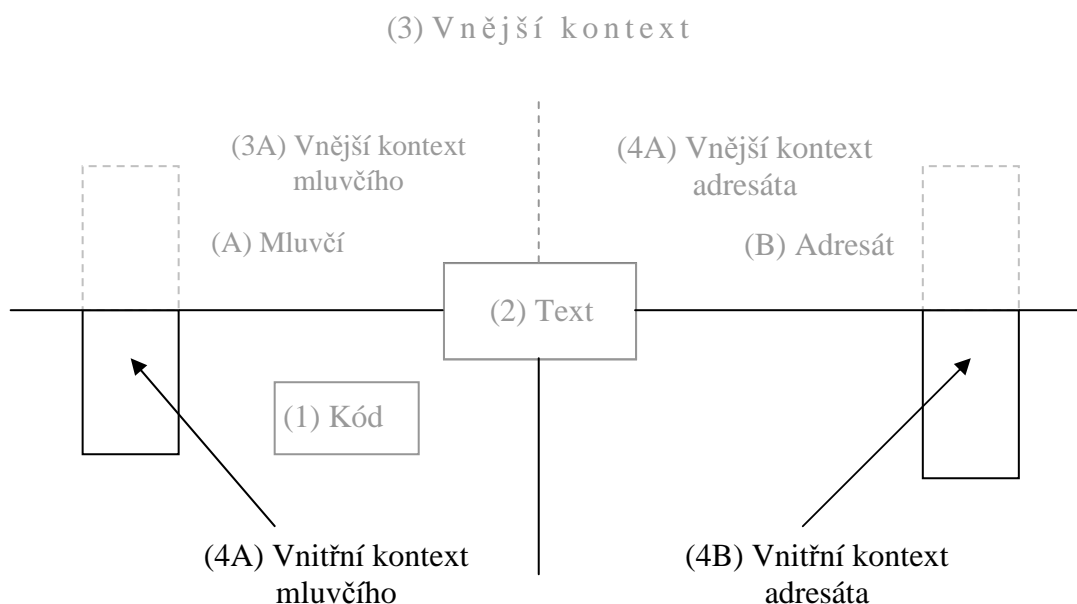
Zprv je zřejmé, jakou oblastí naší mapy předmětné oblasti lingvistiky se kognitivní lingvistické disciplíny zabývají. Jde primárně o oblasti (4A)+(4B) vnitřní kontext mluvčího a adresáta (viz obr. 6 na následující straně):

⁷⁸ Viz též ESČ (s. 246), heslo *Lingvistika kognitivní* též autorky.

⁷⁹ To, co je tedy obvykle označováno v českém kontextu jako kognitivní lingvistika **není totožné** s totalitou kognitivních lingvistických disciplín! Situace je následující: Tuto totalitu kognitivních lingvistických disciplín lze členit podle dvou zásadních otázek – (1) „co jazyk vypovídá o myšli“ a (2) „jak mysl pracuje s jazykem“. Disciplíny spadající pod bod (1) jsou totožné s tím, co se v českém kontextu běžně označuje jako kognitivní lingvistika, a lze v mezi nimi – jak jsme uvedli – rozlišit přinejmenším dva zásadní proudy: proud (1a) inspirovaný Lakoffem a Johnsonem a (1b) teorií jazykového obrazu světa. Pod bod (2) pak spadají (2c) psycholingvistika a (2d) neurolingvistika. V uvedeném smyslu tedy oba termíny kognitivní lingvistické disciplíny a kognitivní lingvistika používáme. Tento stav dokazuje i to, že knížka M. Schwarzové (2009 [1996]), která je v podstatě psycholingvistická, nese název *Úvod do kognitivní lingvistiky*.

⁸⁰ Jako reprezentativní zde mohou sloužit teoretické práce J. Bartmińského (viz např. Bartmiński, 2007), nebo A. Wierzbické (viz např. Wierzbicka, 2006) aj.

obr. 6

Z toho, co bylo v úvodu řečeno o komplexu kognitivních věd, je zřejmé, že se kognitivní lingvistické disciplíny dostávají do silného interdisciplinárního kontextu. Tento přechod k interdisciplinaritě však nebyl způsoben – jak jsme to mohli sledovat dosud – „samopohybem lingvistické teorie“, ale tzv. „noetickým obratem k řeči“ (linguistic turn), který proběhl v ostatních humanitních disciplínách (filosofii, logice, psychologii). Výstižně situaci komentuje J. Kořenský, když říká:

„Nelze to [tento přechod k interdisciplinaritě, MB] ovšem chápat tak, že došlo po vlně imanentistických tendencí tíhnoucích k specifické, emancipované, nezávislé představě nejen o předmětu lingvistického zkoumání, ale i k programovému vytváření specifických metod (především fonologie), což bylo charakteristické zejména pro klasické strukturalismy, k další protikladné vlně vracející lingvistiku k interdisciplinaritě v jistém smyslu charakteristické pro předstrukturalistické období. Ve skutečnosti je interdisciplinarizace spíše důsledek již zmíněného příklonu humanitních věd k řeči a jejím předpokladům jako k privilegovanému předmětu celé řady vědních oborů.“ (Kořenský, 2003, s. 2).

Tato podobnost souvisí dále s tím, že ty směry kognitivní lingvistiky, o kterých jsme zde řekli, že jsou spjaty s otázkou (2) „co jazyk vypovídá o mysli“, používají jazyková data jako prostředek k jinému cíli – k poznání mozku/mysli. Jestliže I. Nebeská v ESČ (s. 246) říká, že „právě jazyk totiž umožňuje poznávat některé procesy, které jsou přímému

pozorování nepřístupné“ a že „[jazyk, MB] je prostředkem poznávání kognitivních struktur, jimiž je člověk ve světě ukotven,“ pak se tedy děje přesně to, co L. Hjelmslev explicitně odmítal jako nežádoucí (srov. zde v oddíle 5.2 na s. 35–36). Zadržte tedy můžeme říci, že myšlenkové hnutí kognitivismu způsobilo, že současný stav myšlení o jazyce je v mnohém podobný stavu před strukturalistickým obratem: Jazyk tak opět není předmětem jediné vědy, což má však v případě kognitivistického programu pozitivní efekt (viz o tom dále).

8.2 Otázka „co jazyk vypovídá o myslí?“ Kognitivní lingvistika

V centru zájmu kognitivní lingvistiky jsou v širokém smyslu problémy spjaté s jazykovým **významem**. Zkoumá se jednak jeho nociónální složka a její vztah k pojmům, o nichž se předpokládá, že jsou důležitým typem mentální reprezentace, a jednak – a to především – jeho složka nenociónální (kolokační, konotační a emoční významy). První z přístupů, jež vyděluje I. Nebeská, přístup antropocentrický, klade důraz na metaforu. O tu je – jak ukázali ve zmíněné práci Lakoff a Johnson (2001 [1980]) – opřena naše kognice. Na základě zkušenosti s vlastní tělesností a s existencí v prostoru používáme z této zkušenosti odvozené pojmy i pro oblasti odlišné, což se výrazným způsobem podílí nejen na strukturaci slovníku, ale i na způsobu lidského vnímání světa.⁸¹ Přístup druhý, teorie jazykového obrazu světa, předpokládá, že specifické lidské vnímání světa se odráží, či zanechává obraz v každém jazyce,⁸² kterým mluvíme, a že je z něj tedy toto specifické vnímání světa (určité vymezené skupiny lidí – národa, sociální skupiny, věkové skupiny apod.) rekonstruovatelné. Podle obou proudů jazyk ovlivňuje naši strukturaci a konceptualizaci světa a má – dle názoru zastánců těchto přístupů – vliv na naše vnímání.⁸³ V obou případech jsou tedy tvrzení vydělených

⁸¹ Lakoff a Johnson (2001 [1980], s. 16) hovoří o tom, že metafory „strukturují naše vnímání, myšlení a konání.“

⁸² Bartmiński (2007, s. 12) definuje jazykový obraz světa takto: „Jazykovým obrazem světa rozumím interpretaci mimojazykové skutečnosti obsažené v jazyce, kterou lze zachytit v podobě skupiny soudů o světě.“ Mezi klíčové pojmy, s nimiž při rekonstrukci pracuje, patří úhel pohledu a perspektiva. Úhlem pohledu Bartmiński rozumí „subjektivně-kulturní činitel, který rozhoduje o tom, jak o daném předmětu mluvíme, tj. mj. o způsobu jeho kategorizace, o výběru onomaziologického základu při tvorbě jeho názvu, o výběru charakteristických rysů, které jsou předmětu prisuzovány v konkrétních výpovědích a následně zachycené v jeho významu.“ (tamtéž, s. 78). Perspektivou pak rozumí „soubor vlastností sémantické struktury slov, který je úzce svázán s úhlem pohledu a který je – přinejmenším do určitého stupně – jeho výsledkem.“ (tamtéž, s. 78–79) (překlad z polštiny můj).

⁸³ Je příznačné, že autoři obou směrů, jež vyděluje I. Nebeská (antropocentrický přístup; jazykový obraz světa), se hlásí k myšlenkám o jazykovém relativismu E. Sapira a B. L. Whorfa. Mottem ze Sapira uvádí J. Bartmiński (2007, s. 11) soubor svých studií *Językowe podstawy obrazu świata*. V předmluvě ke knize *Metafory, kterými žijeme* se k myšlenkám těchto dvou amerických lingvistů hlásí i G. Lakoff a M. Johnson (2001, s. 11).

směrů opřena vědomě o to, co jsme zde v oddíle 2.2 (na s. 15–17) rekonstruovali jako kuhnovský perspektivismus. Antropocentrický přístup odkryl, že k mnoha (všem?) oblastem okolního světa máme přístup jedině skrze metaforu; pak ale nepopisujeme tyto části reality přímo, a nemáme tak přístup k objektivní realitě.⁸⁴ V nečleněném kontinuu mimojazykové reality vydělujeme její jednotlivé části na základě osvojeného pojmového aparátu (oblíbeným příkladem je různé členění barevného spektra v různých jazycích). To, jak vnímáme svět, je tedy podle kognitivních lingvistů závislé na něčem, co bychom mohli označit jako pojmový referenční rámec:

„Je nutné si pamatovat, že veškerá zkušenost je filtrována vnímáním [které je postaveno na metafoře; které je kulturně determinováno, MB] a že proto jazyk není popisem skutečného světa (ani žádného možného světa), ale spíše lidského vnímání reality.“ (Janda, 2004, [2000], s. 17).

Pro společnost, jejichž specifické vnímání světa je kognitivními lingvisty na základě dat z jejich jazyků rekonstruováno, je však tato zkušenost se světem, toto vnímání světa, nutně realitou. To je však – jak jsme řekli – přístup založený na perspektivismu. Za objektivní totiž pak musí být pokládáno to, „jak“ jazykové společnosti mimojazykovou realitu specificky vnímá. Vnímání světa je však závislé buď na metafoře, která zabraňuje získání nějakého transcendentního, metaforou nezprostředkovaného poznání absolutní reality (antropocentrismus); nebo je determinováno společensko-kulturně, kulturně osvojeným a přijatým úhlem pohledu. Tedy viděním světa v určité specifické perspektivě (teorie jazykového obrazu světa). Na psychologickou realnost rekonstruovaných způsobů vnímání nebo obrazů světa se rezignuje.

„To neznamena, že by si kognitivní lingvistika mohla dělat jakýkoli nárok na psychologickou realnost (diagramy jsou jen artefakty, nepředpokládáme, že by pomocí něčeho takového někdo skutečně přemýšlel). Snaží se však poučeným způsobem vytvářet analýzy, které jsou přinejmenším psychologicky (biologicky, neurologicky atd.) pravděpodobné.“ (Janda, 2004, s. 10–11).

⁸⁴ Podle L. Jandové (2004 [2000], s. 15, pozn. 6) jdou zastánci antropocentrického přístupu ještě dál: G. Lakoff v práci *Women, Fire, and Dangerous Things* (která je již k dispozici také v češtině) přímo tvrdí, že „vzhledem k tomu, že veškerá lidská zkušenost je zprostředkována percepcí [která je založena metaforicky, MB], lidé nemají žádnou nezprostředkovanou transcendentní zkušenost s absolutní realitou, a proto není žádná absolutní realita.“

Můžeme tedy skončit tento oddíl tvrzením, že oba proudy – antropocentrismus i teorie jazykového obrazu světa – se nesnaží primárně odpovědět na otázku „co jazyk vypovídá o práci lidské mysli s jazykem“, ale především na otázku „co jazyk vypovídá o lidské zkušenosti se světem, o lidském vnímání světa“.

8.3 Otázka „jak mysl pracuje s jazykem?“ Psycholingvistika

Jestliže jsme v předchozím oddíle řekli, že kognitivní lingvistika při formulaci svých teorií a závěrů s kuhnovským perspektivismem počítá, že se o něj ve svých závěrech přímo opírá; pak z druhé části komplexu kognitivních lingvistických disciplín – z oblasti psycholingvistiky (a neurolingvistiky) – zaznívá k problému perspektivismu (relativity poznání) formulace zcela opačná. M. Schwarzová přímo říká:

„V kognitivní lingvistice [rozuměj v části zde vymezené otázkou (1) „jak mysl pracuje s jazykem“, viz též pozn. 79 na s. 63, MB] se předpokládá, že entity vystupující v modelech a teoriích **nejsou pouhými heuristickými fikcemi** (které splňují vědecké maximy o jednoduchosti, bezrozpornosti atd.), ale tvrzeními o reálně existujících elementech naší kognice.“ (Schwarzová, 2009, s. 35) (zvýraznění moje).

Máme tedy zřejmě co dělat s teorií, která má ambice překonat perspektivismus, který jsme zde ilustrovali na základě důležitého závěru Kuhnovy (1997) práce *Struktura vědeckých revolucí* v oddíle 2.2. Domnívám se, že je to skutečně možné a že je citované vyjádření na místě; je však třeba obejít jeden zásadní problém.

8.3.1 Počítačová metafora

V rámci paradigmatu psycholingvistiky (a neurolingvistiky) byla pro rekonstrukci činnosti mozku/mysli, chápané jako manipulace s jednotkami, dlouhou dobu klíčová tzv. počítačová metafora. Hovořilo se v tomto smyslu o tzv. komputačně-reprezentačním uchopení **mysli** (Computational-Representational Understanding of **Mind**) (viz Thagard, 2001 [1988], s. 25). Hlavním metodologickým postupem byla simulace procedur manipulujících s mentálními reprezentacemi, které jsou základem lidského jazyka, na počítači (nebo alespoň pokusy o formalizaci, algoritmizaci těchto procesů). Všechny kognitivní vědy byly tedy dlouhou dobu spojeny na základě tzv. počítačové metafory, tj. na základě vedení metaforické

analogie: mozek – počítač, mysl – pravidla, podle nichž mozek ve své „paměti“ manipuluje s mentálními reprezentacemi, mentální reprezentace – data. Ve své klasické podobě, kterou popisuje P. Thagard, je komputačně-reprezentační uchopení mysli již překonáno (viz dále). Poučné však je dle mého názoru v tom, že umožnilo rozlišit mentální úroveň **mysli** od fyzické úrovně **mozku**, která má – jak se pokusím ukázat – důležité místo na cestě k překonání Kuhnem postulovaného perspektivismu.

8.3.2 Mozek a mysl. Funkcionalismus

Na základě počítačové metafory byl tedy učiněn důležitý **rozdíl mezi mozkem a myslí**. Výše jsme řekli, že mozek byl chápán jako počítač, jako zařízení (přístroj) umožňující svou neuronální stavbou uložení jazykových mentálních reprezentací a poskytující prostor (kapacitu) pro manipulaci s nimi. Mentální úrovní mysli jsou pak specificky strukturované soubory jazykových mentálních reprezentací, a to společně s pravidly, podle nichž mozek s těmito reprezentacemi operuje, tj. jakýsi program. Můžeme tedy biologický orgán mozek chápat jako hardware a mysl jako software (Searle, 1994 [1984], s. 29). Lidská mysl je v tomto případě nahlédnuta jako „kus softwaru, který je realizován mozkem.“ (Čejka in: Lakoff – Johnson, 2002, s. 262). Vypůjčím si tuto metaforu **mozek-počítač-hardware – mysl-program-software**,⁸⁵ abych s její pomocí na příkladu klasické teorie komputačně-reprezentačního uchopení mysli ukázal, kde může být skryt zásadní epistemologický limit, který by mohl psycholingvistice (a neurolingvistice) stát v cestě za zachycením skutečně objektivně reálných elementů schopnosti *řeči* jako součásti komplexu našich kognitivních schopností.

Převedeno do fyzických⁸⁶ termínů: Mozek je biologický orgán, poskytující kapacitu (paměť) pro uložení (mj. i) všech typů našich mentálních jazykových reprezentací. Mentální jazykové operace, tj. zpracování jednotlivých mentálních reprezentací, umožňuje mozek jako jejich nosič, „realizuje je“ jako biologické zařízení určené (mj. i) k této realizaci. „Lidská mysl se [tedy, MB] vůči mozku má jako program k počítači. Stejný program může běžet na různých typech počítačů a je do značné míry nezávislý na svém vlastním nosiči.“

⁸⁵ Přičemž jsem si vědom, že jde o metaforu, která byla poměrně přesvědčivě, např. právě v Searlově (1994 [1984]) citované práci, odmítnuta. Pro skutečnost, na níž chci upozornit, je však jako metafora dobře uplatnitelná.

⁸⁶ Výraz *fyzický* zde používám jako antonymum k významům slov „duchovní, duševní“, tj. ve významu „biologický, hmotný, tělesný“.

(Schwarzová 2009 [1996], s. 13). Zásadní je uvědomit si, že skutečně reálná, objektivní není mentální rovina mysli, jejíž rekonstruovaná podoba je nutně sama o sobě pouze teoretickým konstruktem, hypotézou o tom, jak by mohla tato rovina vypadat; reálný, objektivní je mozek (a jeho stavba) jako biologický orgán. Je-li v kognitivismu všeobecně přijímána představa, že cílem kognitivních lingvistických disciplín je rekonstrukce mentální jazykové struktury a programu pro manipulaci s jejími jednotkami, tj. rekonstrukce softwaru, **nemělo by být přehlíženo** – a v tom je podle mě zmíněný epistemologický limit –, že mozek jako biologický orgán musí být nositelem tohoto nutně vždy jen rekonstruovaného softwaru. Mозek musí umožňovat „realizování“ rekonstruované podoby mysli, programu (softwaru). Přesně k tomuto přehlížení faktu, že mozek jako hardware musí být schopen realizovat rekonstruovaný software, však dochází v tzv. funkcionalistických teoriích mysli.

Jako **funkcionalistické** se totiž označují ty teorie, které tvrdí, že pro vysvětlení našich kognitivních schopností i práce našeho mozku/mysli s jazykem je plně dostačující objasnit způsob zpracování mentálních reprezentací, tj. způsob manipulace programu s jednotkami mentální reprezentace. To znamená, že pro vysvětlení našich duševních schopností, naší kognice, není ve funkcionalistických teoriích důležitá neurofyziologická stavba mozku jako biologického orgánu. Podle M. Schwarzové (2009 [1996], s. 14) stoupeni funkcionalismu požadují, aby uspořádání našich mentálních reprezentací a jejich zpracování bylo „popisováno a vysvětlováno zcela nezávisle na fyzikálních vlastnostech neuronální úrovně mozku.“ Za dostačující popis kognice se považuje popis na mentální úrovni mysli, nikoli na fyzické a neuropsychologické úrovni mozku. Přesně to je však podle mého názoru výše naznačená překážka – tímto způsobem perspektivismus překonat nelze. Pokusím se proto nyní na příkladu klasického tzv. komputačně-reprezentačního uchopení **mysli** ukázat, proč důsledné **oddělování mysli od fyzické podstaty mozku** nemůže zrušit závislost teoretických konstruktů na vlastním referenčním rámci.

Přestože by se mohlo díky neoddiskutovatelným úspěchům, kterých kognitivistický výzkumný program díky komputačně-reprezentačnímu uchopení mysli dosáhl, zdát, že v této podobě povede k požadovanému úspěchu, domnívám se, že k absolutně objektivnímu poznání podstaty lidské schopnosti *řeči* nás nepřivede otázka, jak naše **mysl** (jako program, software) pracuje s jazykem. Teorie komputačně-reprezentačního uchopení **mysli** je podle mého názoru nedokonalá právě ve svém funkcionalismu, tj. v tom, že se snaží vyřešit **jen** otázku, jak naše **mysl** pracuje s jazykem, a nikoli **též zároveň** otázku, zda by náš **mozek** (jako hardware) byl

schopen fungovat jako nosič (realizátor) softwaru, který určitá teorie **mysli** pro mentální úroveň popisu rekonstruuje.⁸⁷

V tomto smyslu vznesl zásadní námitku proti komputačně-reprezentačnímu uchopení mysli již v první polovině 80. let americký filosof jazyka J. R. Searle.⁸⁸ Ten upozornil na nebezpečí původní podoby počítačové metafory, jež spočívá v tom, že se tato metafora, která byla původně namířená směrem k počítači, od počítače znovu obrátila směrem k vnitřnímu kontextu mluvčího/adresáta a využívá se k popisu procesů, které v něm probíhají.⁸⁹ V termínech lidské psychiky se nejprve popisovaly procesy, jež provádí počítač. Teprve poté se rozšířila představa, že podobným způsobem jako počítač pracuje s informacemi i lidský **mozek**.⁹⁰ Ve skutečnosti může být jakýmkoli způsobem rekonstruována jen teoretická hypotéza o fungování **mysli**, která pokud není nijak vztažena k fyzické podstatě mozku, nijak nevybočuje z moci Kuhnova perspektivismu. Dokud teorii k fyzické podstatě mozku nevztáhneme, nemáme žádné důkazy, na jejichž základě bychom mohli metaforu obrátit a tvrdit, že přesně to, co se při práci se softwarem odehrává v hardwaru počítače (a co má vlastně jen představovat hypotézu o struktuře a práci naší mysli), se nutně musí odehrávat i v hardwaru-**mozku**. O tom, co v lidském **mozku** probíhá při zpracování informací mezi vstupem a výstupem, toho podle Searla (1994 [1984]) víme velmi málo. Vědci jsou sice

⁸⁷ Tento můj závěr potvrzuje i M. Schwarzová (2009 [1996], s. 14) když píše: „Rigidní funkcionalismus však naráží na vzrůstající skepsi a odmítání. Stále více badatelů považuje za důležité brát ohled na výsledky neurověd.“

⁸⁸ Searlovy myšlenky zde budeme tlumočit na základě českého překladu jeho práce *Minds, Brains and Science* (Searle, 1994 [1984]).

⁸⁹ Co máme na mysli, můžeme vhodně ilustrovat následujícím příkladem z práce Sgall et al. (1964, s. 33). Naznačené obrácení metafory od počítače směrem k mysli je zde uskutečněno na jediné stránce. Nejprve je zde v souvislosti s komentováním strojového překladu srovnávána činnost překladatele (člověka) s tím, co dělá při strojovém překladu stroj-počítač, tj. práce počítače při překladu je metaforicky nahlédnuta jako práce člověka; srov.: „Na strojový překlad je možno se dívat jako na model činnosti překladatele. (...) Tuto složku strojového překladu, zvanou *analýza* vstupního textu, je možno přirovnat k pochopení textu člověkem, k porozumění (interpretaci) textu.“ Následně je však tato metafora obrácena a metaforicky je nahlédnuta činnost člověka jako činnost počítače, srov.: „Uvedené procesy probíhají ve stroji na základě algoritmu, který je do něho vložen v podobě programu. (...) Můžeme si nyní klást otázku (...), zda nemá i jazykový systém tak, jak je ‚uložen‘ v lidském mozku, podobu blízkou algoritmu, kterým se řídí člověk při formulaci myšlenek v textu (...) a při chápání jazykových projevů.“

⁹⁰ Jak uvádí J. R. Searle (1994 [1984], s. 47), lidé si v průběhu historického vývoje představovali fungování mozku vždy jako fungování nejsložitějšího technického zařízení, které byli schopni vytvořit. Tato řada směřuje od představy fungování mozku jako katapultu, vodního mlýna, parního stroje, telegrafu, hydraulického nebo elektromagnetického přístroje, telefonní centrály až k představě mozku jako počítače.

schopni v dílčích oblastech na počítači simulovat proces, jež na základě stejného vstupu vytvoří stejný výstup jako lidský mozek, to však nepředstavuje jednoznačný důkaz pro to, že mozek jako hardware musí mezi vstupem a výstupem provádět stejné nebo alespoň podobné operace jako se odehrávají v hardwaru počítače.⁹¹ Jde tedy znovu jen o metaforický model popisu našeho zacházení s jazykem, o model struktury a práce mysli. Znovu – tak jako v případě jiných metafor či modelů (biologická metafora, model struktury jazykového systému), nemáme jasný důkaz, že stejné (nebo alespoň podobné) procesy jsou skutečné, že mají ontologickou existenci. V podobě klasického komputačně-reprezentačního uchopení **mysli** tedy kognitivní lingvistické disciplíny nepřekonaly – jak se mohlo dlouho snadno zdát – nutnost počítat pouze s hypotézou. Představy stoupenců komputačně-reprezentačního uchopení mysli byly nesmírně úspěšné při vývoji řady specifických počítačových programů. Na metafoře založená představa, že pomocí stejného programu (díky němuž počítač např. dokáže na základě stejného vstupu vydat stejný výstup jako člověk) pracuje s jazykem i člověk, je nutně jen hypotézou; nikoli hned **samo o sobě** rekonstrukcí skutečné, reálné objektivní struktury lidské schopnosti *řeči*. A to proto, že není vztažena k fyzické a neuropsychologické podstatě mozku. Teprve tehdy, ukáže-li se, že podobná rekonstrukce je uvedeným způsobem reálná, můžeme s ní počítat jako s něčím víc než jen s hypotézou. Jinými slovy – komputačně-reprezentační uchopení mysli rekonstruuje software, aniž by cokoli říkalo o tom, zda tento software půjde realizovat na typu hardwaru, jaký představuje náš mozek. O konkrétní první rekonstruované podobě se **rovnou** uvažuje jako o přesném zachycení úrovně mysli. Novější psycholingvistika si tento fakt uvědomuje. M. Schwarzová jasně říká:

„Mezitím nejrůznější oblasti kognitivní vědy začínají chápat, že srovnání lidské **mysli** s počítačem je pouhou pracovní metaforou **s omezenou heuristickou hodnotou**. Zejména nejnovější poznatky o způsobu fungování **mozku**, zprostředkované **neurovědou**, odkazují počítačovou metaforu stále více do pozice vědeckohistorického reliktu.“ (Schwarzová, 2009 [1996], s. 14) (zvýraznění moje).

Potíž komputačně-reprezentačního uchopení mysli tedy spočívala podle mého názoru v tom, že nadšení z explanatorní síly této na metafoře založené teorie mysli nedovolilo uvědomit si právě fakt, že jde o teorii izolované struktury a izolovaného fungování **mysli** (metaforicky:

⁹¹ J. R. Searle (1994 [1984], s. 33–35) tuto skutečnost dokazuje svým slavným myšlenkovým experimentem s čínským pokojem, kterým protestuje proti platnosti tzv. Turingova testu (viz o tom např. Peregrin, 2005, s. 231–232, 237–240).

úrovně softwaru), která bez **kontroly** neurofyziologickou nebo fyzickou realitou **mozku** (metaforicky: úrovně hardwaru), zůstává ve vzduchoprázdnu. Kontrolou zde rozumím vztažení teorie mysli k fyzické a neuropsychologické realitě mozku, tj. ověření toho, zda je mozek jako hardware schopen realizovat software, který komputačně-reprezentační uchopení mysli (nebo jakékoli uchopení jiné) v podobě teorie-hypotézy rekonstruovalo. Dokud se toto nestane, zůstává jakákoli teorie v zajetí Kuhnova perspektivismu. Je tedy třeba souhlasit se závěrem M. Schwarzové (2009 [1996], s. 45), která říká, že „rozhodující hodnotící kritérium kognitivní lingvistiky je kritérium psychologické reality.“ V následujících oddílech se na tento problém zaměříme detailněji.

8.3.3 Nutnost kontroly (psycho)lingvistických teorií fyzickou podstatou mozku

Poučení z neúspěchu kopmutačně-reprezentačního uchopení mysli nás tedy směřuje k jednoznačnému závěru. Jakákoli teorie vyslovující se k mentálním reprezentacím a způsobu jejich zpracování, a tedy samozřejmě i teorie vysvětlující naši schopnost *řeči*, zůstane teoretickou konstrukcí popisující abstraktní úroveň **mysli**. V takovém případě, jak jsme viděli, můžeme znovu zůstat jen u Chomského kritérií adekvátnosti teorie (Chomsky, 1966 [1964], s. 133–154); tato kritéria však nenaznačují, odpovídá-li teorie objektivní realitě, nebo jde-li v jejím případě jen o konstrukt, který je považován v danou chvíli za explanatorně úspěšný, nebo neúspěšný. Domnívám se však, že měřítko ověřující přístup ke skutečně objektivní podstatě lidské schopnosti *řeči* existuje: Jediné měřítko adekvátnosti takové teorie je nutné spatřovat v tom, že teoretický popis (podstaty *řeči*) bude „explanačně adekvátní jedině tehdy, bude-li kompatibilní s psychologickými zjištěními a neurofyziologickými poznatky“ (Schwarzová, 2009 [1996], s. 37), tedy že „rozhodujícím kritériem pro posouzení přiměřenosti lingvistických teorií je kritérium psychologické plauzibility [tj. přijatelnosti, pravděpodobnosti, MB].“ (Schwarzová, 2009 [1996], s. 35). K zjišťování a ověřování této psychologické plauzibility vypracovala psycholingvistika (a neurolingvistika) řadu experimentálních metod.⁹²

Je velmi nepravděpodobné, že způsob, jakým mozek jako biologické zařízení (hardware) využívá pravidel pro manipulaci s jednotkami mentální jazykové reprezentace

⁹² Přehledně o těchto metodách, jako jsou elektroencefalografie (EEG), levá přední negativita LAN, pozitronová emisní tomografie (PET), funkční zobrazování magnetickou rezonancí (fMRI) a magnetoencefalografie (MEG) v češtině viz např. Pinker (2008, s. 371–378).

(software), by bylo možné popsat více adekvátními způsoby.⁹³ Je-li tento způsob – jak předpokládáme – **jeden** a odehrává-li se – jak je zřejmé – na neuropsychologické rovině mozku, jde o singulární fyzický proces, který by mohl v budoucnu být popsán ve fyzických termínech stejně „dobře“ jako např. činnost srdce. Zdá se tedy, že požadavek na psychologickou a neurofyziologickou přijatelnost je schopen zajistit **jednu** teorii mysli. Možná tím není překonán Kuhnův postulát o závislosti vědeckého závěru na referenčním rámci. Referenčním rámcem se nám – přijmeme-li požadavek na psychologickou a neurofyziologickou adekvátnost našich lingvistických teorií – stává právě schopnost mozku jako hardwaru realizovat software rekonstruovaný konkrétními podobami kognitivních teorií mysli. Lepší referenční rámec, než je tato schopnost mozku, však nemáme. To, že lidská schopnost *řeči* (ostatně jako jakékoli jiné duševní a fyzické procesy) je řízena biologickým orgánem – mozkiem, je nepopiratelné.

Z pohledu zmíněného požadavku na neurofyziologickou reálnost (psycho)lingvistických teorií se pak odhaluje zřejmý nedostatek přístupů k jazyku, které zde byly komentovány v předešlých oddílech o strukturalismu:

„Mnohé modely a přístupy v moderní lingvistice dlouho stály ve vzduchoprázdnu, poněvadž nebraly ohled na zakotvení jazyka v kognitivním systému.“ (Schwarzová, 2009 [1996], s. 31).

Důsledkem uvedeného faktu pak bylo, že

„Lingvistika před Chomským byla do značné míry popisnou vědou, která se zabývala klasifikací korpusu jazykových dat, aniž by tato data uváděla do souvislosti s lidskou myslí.“ (Schwarzová, 2009 [1996], s. 10).

Jinými slovy – jakkoli tyto modely a přístupy mohly být úspěšné a užitečné jako nástroje **popisu** (té části předmětné oblasti lingvistiky, kterou si vymezily); pak proto, že nebyly nikdy vystaveny jedinému adekvátnímu měřítku, které je schopno garantovat, že se teorie může blížit vysvětlení skutečně objektivní podstaty *řeči*, není možné takové modely považovat za nic víc než právě za užitečné popisy. Legitimita je jim udělena vlastním referenčním rámcem, který může být volen vcelku libovolně, o nějž jsou však opřeny (přesně v tom smyslu, jak

⁹³ Počet navržených kognitivních teorií naší mysli (jako softwaru) může být vysoký. Ale fakt, že by mozek (jako hardware) dokázal realizovat všechny „softwary“ předpokládané těmito teoriemi, můžeme, myslím, vyloučit.

jsme to ilustrovali příkladem s kružnicí v oddíle 2.2), nikoli skutečnou objektivitou popisu své předmětné oblasti.

8.3.4 Přeložitelnost (psycho)lingvistických termínů do termínů neuropsychologie

I s vědomím požadavku na neuropsychologickou a fyzickou podstatu mozku, je však třeba překonat problém, který – pokud vím – prozatím nemá jednoznačné řešení. Zásadní důležitost má totiž otázka,⁹⁴ na kterou upozorňuje (jistě jen mj. např.) filosof D. Davidson (2004, s. 233–249) v eseji *Tři druhy poznání*. Totiž otázka, zda jsou termíny našich (psycho)lingvistických teorií vůbec do termínů mozkové neurofyzologie přeložitelné, a je-li tedy vůbec možné adekvátní kontrolu teorie mysli na základě neurofyzilogické a fyzické podstaty mozku provádět. Vezměme pro ilustraci právě Davidsonův (2004, s. 246) příklad: To, že se „křídla [letadla, MB] vrátí do svého původního tvaru i poté, co byla vystavena působení určitých sil“, můžeme vysvětlit obecným pojmem „pružnosti“. V takovém případě se naše vysvětlení pohybuje na úrovni teorie **mysli**. Nebo můžeme přijít např. „s přesným popisem mikrostruktury materiálu v křídlech letadla“, která to, že se křídla po vychýlení vrátí do původního tvaru, způsobuje. Tuto rovinu popisu můžeme ztotožnit s neuropsychologickou, fyzickou stavbou mozku. Odpověď na otázku, „jak mysl pracuje s jazykem“, na úrovni funkcionalistické teorie mysli, je pak obdobná tomu, jako kdybychom na otázku, proč se křídlo letadla vrátí do původní polohy, odpověděli jen tím, že je pružné. Odpovíme-li však na stejnou otázku, proč se křídlo letadla vrátí po vychýlení do původní polohy, podáním pojmu pružnosti opřeným o popis úrovně mikrostruktury materiálu v křídlech letadla, pohybujeme se již v případě odpovědi na otázku, „jak mysl pracuje s jazykem“, na úrovni teorie mysli kontrolované fyzickou a neuropsychologickou realitou mozku.

Otázka, na kterou D. Davidson odpovídá kladně, pak zní takto: Jsou pojmy, které užíváme při popisu mentální roviny jazykových reprezentací (pružnost, mysl) přeložitelné (redukovatelné) na pojmy fyzické (popis mikrostruktury, neuropsychologická a fyzická realita mozku). Nemyslím si, že by na tuto otázku existovala definitivně kladná odpověď. Ale fakt, že D. Davidson – jako jeden z největších (analytických) filosofů 20. století – na zmíněnou otázku odpovídá kladně, nás může naplňovat optimismem přinejmenším v tom smyslu, že tento problém adekvátní přeložitelnosti mentálních pojmů na pojmy fyzické nemusí být

⁹⁴ Na kterou dávají zápornou odpověď právě stoupenci funkcionalismu.

nepřekonatelný.⁹⁵ Ukáže-li se, že je to pravda, byl by překonán první limit poznání, který jsme zde spojovali s Kuhnovým perspektivismem.

8.3.5 Hranice předmětné oblasti psycholingvistického přístupu

V části A (v oddíle 1.1 na s. 8–9) jsme předmětnou oblast lingvistiky požadovali definovat v komunikačních souvislostech. K úspěšnému komunikačnímu chování je totiž nepochybně nutné znát (1) příslušný kód (jazyk), v němž má komunikace probíhat; (2) mít jisté znalosti o světě a znalosti o situačním kontextu komunikace, jelikož drtivá většina významů jednotlivých vět není odvoditelná z izolovaných významů jejich komponentů. Problémy spjatými se znalostmi typu (1) se na základě Saussurova podnětu začaly věnovat lingvistické strukturalismy. Problémy spjatými se znalostmi typu (2) rozpracoval komplex disciplín, které jsme zde označili jako parolové lingvistické disciplíny.

Řekneme-li nyní, že psycholingvistika počítá s tím, že (1') naše schopnost řeči je založena jednak na strukturovaném souboru mentálních jazykových reprezentací, a jednak na pravidlech pro jejich zpracování (~ problematika kódu), a že (2') tato schopnost je součástí komplexu všech našich kognitivních schopností (~ schopnost zpracovat znalosti o světě a znalosti kontextu tak, abychom jimi mohli „doplnit“ kognitivní schopnost práce s kódem), můžeme říci, že si zmíněné oblasti 1 a 1' a 2 a 2' v **obecné rovině hranic oblastí** vymezených v naší mapě předmětné oblasti lingvistiky velice dobře odpovídají. Existenci kódu psycholingvistika nepopírá, naopak – snaha neuropsychologicky začlenit původně izolovanou oblast kódu vede k představám o specificky strukturovaném a v paměti mozku uloženém souboru mentálních reprezentací. Ten dobře odpovídá původně izolované statické struktuře systému, u něhož se též počítalo s jazykovými jednotkami a vztahy mezi nimi. V oblasti pravidel, která s takto strukturovanými jednotkami manipulují se pak psycholingvistika přímo protíná s generativismem, který se pokusil uchopit právě pravidla pro manipulaci s jednotkami⁹⁶ (srov. např. redefinování dichotomie *langue* [jako statická struktura] – *parole* v dichotomii kompetence [jako procedurální znalost jak operovat s jednotkami] –

⁹⁵ M. Schwarzová (2009 [1996], s. 47–49) je v tomto směru opatrnější, srov. k tomu její diskusi na uvedených stranách, která ústí v závěru, že „kognice tak jako mentální systém představuje funkční celek, který není zcela redukovatelný na fyziologické procesy v mozku. Kognice je však bezpochyby vázána na neuronální základ a je jím rozhodujícím způsobem ohraničena.“ (zvýraznění moje).

⁹⁶ Srov. „V kognitivní lingvistice se jazyková kapacita [tj. schopnost řeči, MB] definuje strukturně (jako mentální systém znalostí) i procedurálně (jako systém zpracování informací).“ (Schwarzová, 2009 [1996], s. 117).

performance). Na základě požadavku na psychologickou a neurofyziologickou přijatelnost teorie kódu je tedy předmětné oblasti psycholingvistiky začleněna i problematika oblasti kódu (chápaného nyní jako specificky strukturovaný soubor mentálních reprezentací a soubor pravidel pro jejich zpracování).

Na základě stejného požadavku, neuropsychologické a fyzické přijatelnosti svých teorií do své předmětné oblasti psycholingvistika dále zahrnuje i problematiku oblasti vnějšího kontextu. V kapitole 6 o parolových disciplínách (na s. 53–54) jsme řekli, že tyto disciplíny zpracovávají problematiku vlastní předmětné oblasti na úrovni tzv. logického argumentu (jehož podobu jsme ilustrovali na příkladu Searlova popisu ilokučního aktu slibování v pozn. 65 na s. 53–54); tj. říkají nám zhruba jak, kdy a proč je nutné provést např. konkrétní inferenci; že je nutné mít jisté znalosti o světě; nebo jaké podmínky musí být splněny, aby byla zajištěna platnost určitého ilokučního aktu, ale nevěnují pozornost tomu, jak proces inferování či využívání souboru znalostí o světě probíhá v mozku/mysli. Můžeme nyní říci, že přesně tato problematika, kterou parolové disciplíny nezahrnuly do vlastní předmětné oblasti, zajímá psycholingvistiku, a to samozřejmě nikoli jen na úrovni logického argumentu. Zajímá ji právě fakt, jak inferování apod. v mozku/mysli probíhá.

Psycholingvistika s takto vymezenými oblastmi naší mapy tedy počítá, představuje si však odlišně popis těchto oblastí, a to především proto, že požaduje adekvátnost zmíněného popisu vázat s psychickou a neurofyziologickou realitou mozku/mysli. Psycholingvistický program tedy není reduktivní tak, jak jsme to viděli u předchozích směrů. Vidíme, že k tomu, aby psycholingvistika (a neurolingvistika) naplnila maximalistický požadavek na neuropsychologickou a fyzickou reálnost svých teorií, je nucena zahrnout (vztáhnout k vnitřnímu kontextu) celou mapu naší předmětné oblasti lingvistiky.

To, co tedy bylo jednotlivými přístupy k jazyku postupně objevováno jako zásadní pro naši schopnost *řeči*, v sobě kognitivní lingvistické disciplíny integrovaly díky požadavku na fyzickou a neuropsychologickou reálnost jak kódu, tak i procesů a znalostí, které na úrovni logického argumentu rozpracovaly kognitivní lingvistické disciplíny. Díky integraci celé (zde vymezené) předmětné oblasti lingvistiky způsobené zájmem o vnitřní kontext tedy psycholingvistické disciplíny mohou překonat i druhý v tomto textu postulovaný epistemologický limit – příliš úzké vymezení vlastní předmětné oblasti.

C – Závěr

Výše v části B jsme se pokusili v historické perspektivě upozornit na dva základní epistemologické limity lingvistického poznání – první jsme vážali s přílišnou redukcí předmětné oblasti lingvistiky (redukcionismus), druhou s perspektivismem T. S. Kuhna. Nezbyvá nám tedy než závěrečné shrnutí. Oběma těmto limitům věnujeme na závěr krátkou kapitolu.

9. Redukcionismus

Viděli jsme, že změnu vědeckých přístupů k jazyku je možné nazírat jako změnu v tom, co chtěla lingvistika považovat za svůj předmět. Vycházeli jsme přitom z teze, že „předmětem zájmu lingvistických zkoumání je celý komplex řečového chování, nikoli nějak apriorně vymezený fragment těchto předpokladů.“ (Kořenský, 2003, s. 3). V takovém případě jsme mohli naznačit několik zásadních fází vývoje tzv. „vědecké“ lingvistiky. A to přechod od stavu, kdy se konstituujícím prvkem stala nejprve metoda a cíl, povaha předmětu nepodléhala teoretické reflexi (historismus 19. století). Tato metoda jako jednotící perspektiva byla vystřídaná jednotící perspektivou jinou, formovanou společně definovaným předmětem zájmu, který byl uvnitř strukturalistického paradigmatu definován jako jazykový systém. Komunikačně-pragmatický obrat našel pro své paradigma jednotící předmět ve studiu užívání systému v kontextu, v komunikaci. Generativistická teorie se (specificky definovaný) systém pokusila neuropsychologicky začlenit a definovat jej jako součást lidských kognitivních schopností. Až sem došly lingvistické teorie samopohybem, vlastní, sobě vnitřní vývojovou linií. Následující obrat byl způsoben tím, že výzkum určitých částí uvedeného komunikačního modelu si kvůli vlastním výsledkům začaly nárokovat i jiné humanitní disciplíny. Paralelně s generativismem došlo k uchopení vnitřního kontextu mluvčího i adresáta v důsledku tzv. kognitivní revoluce v humanitních vědách.⁹⁷ (viz Wierzbicka, 2006, s. 21–23). Uvědomíme-li

⁹⁷ Se zde shrnutými a v části B komentovanými vymezeními předmětných oblastí vlastních jednotlivým přístupům, a tedy i mezi historií přesunu zájmu z jedné oblasti do druhé v tom pořadí, jak bylo v části B uvedeno (tj. historismus – izolovaná problematika kódu : strukturalismy – vnější kontext mluvčího a adresáta : parolové disciplíny – vnitřní kontext : kognitivní lingvistické disciplíny), se shoduje i vydělení tzv. „velkých teorií“ v práci M. Paveau(ové) a G. Sarfatiho (2009 [2003]) *Wielkie teorie językoznawcze [Les grandes théories de la linguistique]*. M. Paveu(ová) a G. Sarfati věnují stejně jako my pozornost nejprve historicko-srovnávací gramatice, poté přístupům systémovým, které se zajímají o problematiku kódu (v jejich rámci komentují (1)

si, že v rámci těchto obecně vymežitelných paradigmat koexistovaly různé dílčí přístupy a školy (zde jsme to ilustrovali především na příkladu strukturalismu) a že z jednotlivých naznačených paradigmat se ozývají silné hlasy vymezující se především vůči „nesprávnému“ vymezení předmětu a nikoli vůči odlišným metodologiím (vzpomeňme zde např. prosazované imanentní chápání předmětu zaznívající z různých strukturalistických škol), můžeme tak tímto textem jako další důležitý závěr této práce potvrdit jedno z tvrzení J. Kořenského. Ten (2004, s. 2) říká, že v průběhu vývoje se „primárně neodmítají nepřijatelné metody, ale nepřijatelné představy o jazyce a řeči“, tedy o vymezení předmětu. Pokud se tedy určitá lingvistická teorie zabývala správným předmětem, byla akceptována jako vědecká i z pozic teorií odlišných.

Jestliže po vydělení dichotomie *langue – parole* z obecně lidské schopnosti řeči byla pozornost nejprve věnována *langue* (strukturalismy), následně *parole* (komunikačně-pragmatický obrat), a poté začleněnosti *langue* a v lidském mozku/mysli a její práci se znalostmi o světě a kontextu při produkci a percepci (generativismus, kognitivní lingvistické disciplíny), můžeme konstatovat, že to bylo právě vyčlenění této dichotomie, jež organizovalo na naší mapě předmětné oblasti lingvistiky směr přesunů pozornosti z jedné oblasti do oblasti jiné.

Z toho, že se jednotlivé teorie a paradigmaty vývoje lingvistiky organizovaly okolo různě vymežovaných předmětů, plyne další – řečeno s J. Peregrinem – problematičnost cesty vedoucí k vědeckému poznání. Vycházíme-li totiž z předpokladu, že předmětem lingvistiky by měl být – řečeno s J. Kořenským – celý komplex řečového jednání, získáváme při dnešním stavu vývoje lingvistiky popsané již všechny části komunikačního modelu. Z těchto popisů jednotlivých částí však nelze sestavit úplnou teorii celého komplexu řečového jednání tím, že bychom výsledky jednotlivých teorií a přístupů prostě poskládali dohromady nebo položili vedle sebe. Není to možné právě proto, že každá teorie, každé paradigma funguje právě tak, jak jsme ilustrovali příkladem s kružnicí, a má proto díky existenci vlastních paradigmat s ostatními teoriemi (které se zabývají jinými částmi modelu) neslučitelný pojmový systém. V tomto směru je myslím nesmírně přínosné integrativní zahrnutí všech míst předmětné oblasti díky jednotícímu úhlu pohledu, tj. požadavku po fyzické a neuropsychologické

samostatně teorii Saussurovu, mluví (2) o funkčních směrech: např. Pražská škola, M. A. K. Halliday, L. Hjelmslev, a (3) hovoří o směrech formálních: deskriptivismus, generativismus) a konečně – věnují se též přístupům zajímavajícím se o vnější kontext (ty dělí na (1) lingvistické koncepce *parole*, (2) lingvistické koncepce diskurzu: tj. textovou lingvistiku, analýzu diskurzu, textovou sémantiku, a (3) na teorie pragmatické).

přijatelnosti teorie. Tento jednotný úhel pohledu dává totiž dobrou šanci překonat pojmovou neslučitelnost přístupů předcházejících.

10. Perspektivismus

V druhé části svých úvah týkajících se vztahu jednotlivých přístupů ke kuhnovskému perspektivismu, tj. závislosti vlastních vyjádření na určitém referenčním rámci, jsem se pokusil upozornit na zásadní problém. Dokud jsou elementární teoretické postuláty budovány jen na základě tzv. logického argumentu (typu jestliže x_1, x_2, \dots, x_n , pak nutně **logicky** musí existovat něco jako y a z existence tohoto y vyjdeme jako z faktu),⁹⁸ pak není možné zaručit, že skutečnosti rekonstruované teorií mají reálnou existenci přesně v té podobě, v níž byly teorií rekonstruovány nebo uchopeny, i mimo zvolený referenční rámec a že legitimitu objevům takové teorie nezaručuje jejich reálná, objektivní („ontologická“) existence, ale právě opora v referenčním rámci. Takové popisy zůstávají ve vzduchoprázdnu; nejsou popisem toho, co je, ale jen nástrojem, který o tom, co předpokládáme, že je, umožňuje mluvit. V poslední kapitole části B věnované kognitivním psycholingvistickým disciplínám jsem se pak snažil ukázat (a k diskusi tedy předkládám, zda tomu tak skutečně může být), že za jistých předpokladů lze z tohoto začarovaného kruhu uniknout. Řešením je (by mohlo být) vyvázání našich popisů ze vzduchoprázdna závislosti referenčních rámců zbudovaných na zásadě logických argumentů tím, že měrou jejich adekvátnosti (a tedy konečným, rozhodujícím referenčním rámcem) učiníme jejich psychologickou a neurofyziologickou plauzibilitu (začlenitelnost). Dokud se tak nestane mohou být teorie užitečné, nikoli však platné v tom smyslu, že by zajišťovaly přístup k absolutně objektivní realitě.

⁹⁸ Horší a zcela nepřijatelnou variantou spoléhání se na logický argument je stav, kdy se původně odvozenou „existencí“ faktu y začnou vysvětlovat skutečné fakty x_1, x_2, \dots, x_n .

Použitá literatura:

ALPATOV, V. M. (2005): *Istorija lingvističeskich učenij*. Moskva: Jazyki slavjanskoj kul'tury.

ARISTOTELES (2008): *Poetika*. Praha: Oikoymenh.

ARISTOTELES (1962): *Druhé analytiky*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd.

BARTMIŃSKI, J. (2007): *Językowe podstawy obrazu świata*. Lublin: Wydawnictwo UMCS.

ČECH, R. (2005): Limity (nejen lingvistického) strukturalismu. *Slovo a slovesnost*, 66, s. 19–31.

ČECH, R. (2005a): Komunikace versus systém, nebo komunikace versus model? *Slovo a slovesnost*, 66, s. 176–179.

ČERMÁK, F. (2001): *Jazyk a jazykověda*. Praha: Karolinum.

ČERMÁK, F. (2004): Hledač podstaty jazyka Vladimír Skalička. In: F. Čermák – J. Čermák – P. Čermák – C. Poeta (eds.), *Vladimír Skalička. Souborné dílo. I. díl*. Praha: Karolinum, s. 9–25.

ČERNÝ, J. (1996): *Dějiny lingvistiky*. Olomouc: Votobia.

ČERNÝ, J. (2005): *Malé dějiny lingvistiky*. Praha: Portál.

DANEŠ, F. (1991): Mathesiova koncepcie funkční gramatiky v kontextu dnešní jazykovědy. *Slovo a slovesnost*, 52, s. 161–174.

DANEŠ, F. (1999): Teorie spisovného jazyka Pražského lingvistického kroužku. In: F. Daneš, *Jazyk a text I., č. 2*, s. 306–317.

DANEŠ, F. (2005): Úvahy o Mathesiově pojetí vědy, jazyka a gramatiky. *Slovo a slovesnost*, 66, s. 83–97.

DANEŠ, F. (2008): Pražská škola: názorová univerzália a specifika. *Slovo a slovesnost*, 69, s. 9–20.

DAVIDSON, D. (2004 [2001]): *Subjektivita, intersubjektivita, objektivita*. Praha: Filosofia.

DOLEŽEL, L. (2000 [1990]): *Kapitoly z dějin strukturální poetiky*. Brno: Host.

ERHART, A. – VEČERKA, R. (1981): *Úvod do etymologie*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.

ERHART, A. (1990): *Základy jazykovědy*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.

ESČ : KARLÍK, P. – NEKULA, M. – PLESKALOVÁ, J. (eds.) (2002): *Encyklopedický slovník češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.

- HAVRÁNEK, B. – WEINGART, M. (eds.) (1932): *Spisovná čeština a jazyková kultura*. Praha: Melantrich.
- HELBIG, G. (1991 [1986]): *Vývoj jazykovědy po roce 1970*. Praha: Academia.
- HERMACH, J. (2006): *Přemítání o člověku, životě a době*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- HJELMSLEV, L. (1972 [1943]): *O základech teorie jazyka*. Praha: Academia.
- HOFFMANNOVÁ, J. (1997): *Stylistika a...* Praha: Trizonia.
- CHOMSKY, N. (1966 [1957/1964/1961]): *Syntaktické struktury*. Praha: Academia.
- CHOMSKY, N. (1970 [1965]): O některých konstantách lingvistické teorie. In: *Dvanáct esejí o jazyce*. Praha: Mladá fronta, s. 21–28.
- CHROMÝ, J. – LEHEČKOVÁ, E. (eds.) (2007): *Rozhovory s českými lingvisty I*. Praha: Dauphin.
- JANDA, L. (2004 [2000]): Kognitivní lingvistika. In: L. Saicová Římalová (ed.), *Čítanka textů z kognitivní lingvistiky I*. Praha: ÚČJTK FF UK, s. 9–58.
- KOMÁREK, J. (1999): Komunikace versus systém. *Slovo a slovesnost*, 60, s. 187–193.
- KOŘENSKÝ, J. (1988): *Teorie přirozeného jazyka*. Praha: Academia.
- KOŘENSKÝ, J. (2003): Procesuální gramatika v kontextu současných tendencí lingvistického myšlení. *Slovo a slovesnost*, 64, s. 1–7.
- KRUSZEWSKI, M. (1967 [1883]): *Zarys nauki o języku*. In: M. Kruszewski, *Wybór pism*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- KUHN, T. S. (1970 [1965]): *The Structure of Scientific Revolutions*. Chicago: The University of Chicago Press.
- KUHN, T. S. (1997 [1965]): *Struktura vědeckých revolucí*. Praha: Oikymen.
- LAKOFF, G. – JOHNSON, M. (2002 [1980]): *Metafory, kterými žijeme*. Brno: Host.
- LEŠKA, O. (1991): Strukturalismus a poststrukturalismus. In: *Slovo a slovesnost*, 52, s. 194–196.
- LOTMAN, Ju. M. (1990): Kompozícia slovesného umeleckého diela. In: Ju. M. Lotman, *Štruktúra umeleckého textu*. Bratislava: Tatran, s. 240–249.
- MATHESIUS, V. (1982): *Jazyk, kultura, slovesnost*. Praha: Odeon 1982.
- MATHESIUS, V. (1966 [1942]): *Řeč a sloh*. Praha: Československý spisovatel.
- MATHESIUS, V. (1972): Nové proudy a směry v jazykovědném bádání. In: J. Vachek (ed.), *Z klasického období pražské školy 1925–1945*. Praha: Academia, s. 8–18.
- MČ 3 : DANEŠ, F. – GREPL, M. – HLAVSA, Z. (eds.) (1987): *Mluvnice češtiny, 3: Skladba*. Praha: Academia.

- MIŁOSZ, C. (1992): *Svědectví poezie*. Praha: Mladá fronta.
- MORÁVKOVÁ, A. (ed.) (1997): *Roman Jakobson. Z korespondence*. Praha – Litomyšl: Paseka.
- MÜLLEROVÁ, O. (1994): *Mluvený text a jeho syntaktická výstavba*. Praha: Academia.
- NEBESKÁ, I. (1992): *Úvod do psycholingvistiky*: Jinočany: H&H.
- NEBESKÁ, I. (2002): Vidění v češtině. In: *ČUS, 4*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, s. 299–305.
- NÜNNING, A. (ed.) (2006): *Lexikon teorie literatury a kultury*. Brno: Host.
- OSNND (1940) : *Ottův slovník naučný nové doby, sv. 6*. Praha: Novina.
- PINKER, S. (2008 [1999]): *Slova a pravidla*. Praha: Academia.
- PEREGRIN, J. (1999): *Struktura a význam*. Praha: Oikoymenh.
- PEREGRIN, J. (1999a): (Nedokončená?) revoluce v pohledu na jazyk (Úvahy nad knihou Stevena Pinkera Jazykový instinkt). *Slovo a slovesnost*, 60, s. 37–45.
- PEREGRIN, J. (2003): *Filosofie a jazyk*. Praha: Triton.
- PEREGRIN, J. (2005): *Kapitoly z analytické filosofie*. Praha: Filosofia.
- PETŘÍČEK, M. (1997): *Úvod do (současné) filosofie*. Praha: Herrmann & synové.
- PLATÓN (1994): *Kratylos*. Praha: Oikoymenh.
- PAVEAU, M. – SARFATI, G. (2009 [2003]): *Wielkie teorie językoznawcze. Od językoznawstwa historyczno-porównawczego do pragmatyki*. Kraków: Wydawnictwo FLAIR.
- POPPER, K. R. (2000): *Bída historicismu*. Praha: Oikoymenh.
- SALZMANN, Z. (1997 [1993]): *Jazyk, kultura a společnost*. Supplement *Českého lidu*, 83.
- SAUSSURE, F. de: (1989 [1916]): *Kurs obecné lingvistiky*. Praha: Odeon.
- SAUSSURE, F. de: (2004): *Szkice z językoznawstwa ogólnego*. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie DIALOG.
- SAVICKÝ, N. (1991): O některých méně známých pramenech Tezí pražského lingvistického kroužku. *Slovo a slovesnost*, 52, s. 196–198.
- SEARLE, J. R. (1994 [1984]): *Mysl, mozek a věda*. Praha: Mladá fronta.
- SEARLE, J. R. (2007 [1969]): *Rečové akty*. Bratislava: Kalligram.
- SEARLE, J. R. (2007 [1998]): *Mysel, jazyk a společnost*. Bratislava: Kalligram.
- SÉRIOT, P. (2002): *Struktura a celek*. Praha: Academia.
- SGALL, P. et al. (1964): *Cesty moderní jazykovědy*. Praha: Orbis.
- SGALL, P. (2001): Ohlédnutí pražského lingvisty za 20. stoletím. *Slovo a slovesnost*, 62, s. 241–257.
- SCHWARZOVÁ, M. (2009 [1996]): *Úvod do kognitivní lingvistiky*. Praha: Dauphin.

- SKALIČKA, V. (2004 [1937]): Promluva jako lingvistický pojem. In: F. Čermák – J. Čermák – P. Čermák – C. Poeta (eds.), *Vladimír Skalička. Souborné dílo. I. díl*. Praha: Karolinum, s. 131–135.
- SKALIČKA, V. (2004a [1941]): Problémy stylu. In: F. Čermák – J. Čermák – P. Čermák – C. Poeta (eds.), *Vladimír Skalička. Souborné dílo. I. díl*. Praha: Karolinum, s. 248–255.
- SKALIČKA, V. (2004b [1948]): Problém jazykové různosti. In: F. Čermák – J. Čermák – P. Čermák – C. Poeta (eds.), *Vladimír Skalička. Souborné dílo. I. díl*. Praha: Karolinum, s. 347–366.
- SKALIČKA, V. (2004c [1948]): Kodaňský strukturalismus a „pražská škola“. In: F. Čermák – J. Čermák – P. Čermák – C. Poeta (eds.), *Vladimír Skalička. Souborné dílo. I. díl*. Praha: Karolinum, s. 371–382.
- SKALIČKA, V. (2004d [1948]): Potřeba parolové lingvistiky [The Need for a Linguistics of *La Parole*]. In: F. Čermák – J. Čermák – P. Čermák – C. Poeta (eds.), *Vladimír Skalička. Souborné dílo. I. díl*. Praha: Karolinum, s. 385–398.
- SKALIČKA, V. (2004e [1950]): Poznámky k teorii pádů. In: F. Čermák – J. Čermák – P. Čermák – C. Poeta (eds.), *Vladimír Skalička. Souborné dílo. I. díl*. Praha: Karolinum, s. 434–455.
- SMETÁNKÁ, Z. (2003): *Archeologické etudy*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- STARÝ, Z. (1995): *Ve jménu funkce a intervence*. Praha: Karolinum.
- ŠOLTYS, O. (1991): Kulturní kontext Pražského lingvistického kroužku. *Slovo a slovesnost*, 52, s. 198–201.
- TEZE (1970 [1929]) : Teze pražského lingvistického kroužku. In: J. Vachek (ed.), *U základů pražské jazykovědné školy*. Praha: Academia, s. 35–65.
- THAGARD, P. (2001 [1988]): *Úvod do kognitivní vědy*. Praha: Portál.
- TŘEŠTÍK, D. (2006): Slovanská liturgie a písemnictví v Čechách 10. století. Představy a skutečnost. In: P. Sommer (ed.), *Svatý Prokop, Čechy a střední Evropa*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, s. 189–218.
- VACHEK, J. (ed.) (1970): *U základů pražské jazykovědné školy*. Praha: Academia.
- VACHEK, J. (ed.) (1972): *Z klasického období pražské školy 1925–1945*. Praha: Academia.
- VEČERKA, R. (2004): Znepokojivá vágnost některých jazykovědných pojmů In: P. Karlík – J. Pleskalová (eds.), *Život s morfémy: sborník studií na počest Zdenky Rusínové*. Brno: Masarykova univerzita, s. 165–178.
- VESELOVSKÁ, L. (2001): Od bariér k minimalismu: Některé aspekty poslední vývojové změny chomskyánského modelu jazyka. *Slovo a slovesnost*, 62, s. 274–292.

- VYKYPĚL, B. (2008): Pražská škola. In: J. Pleskalová. – M. Krčmová, – R. Večerka – P. Karlík (eds.), *Kapitoly z dějin české jazykovědné bohemistiky*. Praha: Academia, s. 150–163.
- WIERZBICKA, A. (2006 [1996]): *Semantyka. Jednostki elementarne i uniwersalne*. Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- YULE, G. (1996 [1985]): *The Study of Language*. Cambridge: Cambridge University Press.